

A Comparative Study of the Idea of Civilizational Theology in the Approach and Macro-Strategic Documents in Contemporary Iran

Iman Erfanmanesh

Assistant Professor, The Faculty of Culture & Communications, Imam Sadiq University, Ph.D. of Cultural Sociology, Tehran, Iran.
i.erfan@isu.ac.ir

 0000-0002-6566-0988

Abstract

The change in the religious order and foundation of Iranian society following the Islamic Revolution gradually led to the formation of civilizational theology to achieve a new Islamic civilization. Before the revolution, civilizational theology, which was not codified and formulated, was understood as extreme nationalism, archaic, imported, secular, and Western-oriented. This article aims to analyze the idea of civilizational theology that shows itself in the approach and documents of strategic plans before and after the Islamic Revolution. Accordingly, the theoretical approach of the article is derived from endemic and Islamic foundations. Using the method of documentary research and document study and using the method of total and then purposeful sampling, the author has analyzed 37 strategic documents and analyzed the propositions focused on civilizational theology in them. In total, the findings are presented around two axes: 1- Review of experiences in the descriptive layer including the analysis of the propositions of strategic plan documents (the shift from passive secular theology to constructive transcendental theology); 2- Theoretical-epistemological study in the analytical layer. Finally, conclusions have been drawn based on the capacity of the civilizational approach after the Islamic Revolution (study of the periods of governments).

Keywords: Civilizational Theology, Documents, Strategy, Iran, Development, Islamic Revolution, Civilization.

Extended abstract

Problem

It can be claimed that the growth and development of Iran throughout history and up to now has been directly dependent on the state. Therefore, the approach of the states has practically influenced and spread in the approach of the entire society. Now, the issue that can be examined is that, considering the religious turn in contemporary Iranian society (the movement from the anti-religion of the Pahlavi regime to the religiosity and theism of the Islamic Revolution), the idea of civilizational theology in the approach and documents of strategic plans has also undergone changes. Understanding this change is important from two aspects: first, the empirical representation of the ideas in the documents and second, the fundamental, epistemological and theoretical implications for institutional mapping, policy recommendations and the evaluation or monitoring of trends in the development of vision documents according to capacities. In this regard, this article attempts to examine, along with a pathological approach, the state of the civilizational approach in the era of the state. It should be noted that the existence of the idea of civilizational theology in the post-Islamic Revolution period does not mean its complete realization, but rather other conditions (including the support of the people and officials) have caused the proximity or distance between strategic documents and the field of action. Now, one of the most important current programs and strategies is the statement of the second step of the Islamic Revolution, which arose from the civilizational theology of the Islamic Revolution and, despite all the aforementioned intellectual confrontations, continues its path (albeit with ups and downs).

Objective

The purpose of this article is to empirically examine and theoretically analyze the approach of civilizational theology in the approach and documents of Iran's strategic plans, with an emphasis on the Pahlavi period and the period of the Islamic Revolution in Iran.

Question

The main question of the article is: What has been the approach of civilizational theology in the strategic plan documents of contemporary Iran and what evolution has it undergone?

Theoretical foundations

In accordance with the issue under consideration, the conceptual framework and theoretical foundations are discussed in three sections: 1- The concept and measurement of civilization in relation to culture; 2- Society, culture and prescriptive theology; 3- Socialization, systematization and civilization-building: civilizational theology. Civilization is a normative and value-based matter. The relationship of a society with civilization can be passive or resistant. Based on the criterion of "civilization" (in Bischoff's view), a society may have civilized manifestations but be uncivilized in practice. If we accept that a civilized person reflects on the meaning of society, its structure and changes, then contemporary Iranian society can be examined based on this criterion. Given that Iranian society has been a religious society, religion has played an important role in building social and institutional relations. A part of theology becomes active within the context of culture and society and engages in systematization. The ground for the emergence of civilizational theology during the Islamic Revolution was potentially and prescriptively prepared, which indicates the emphasis on the congruence of faith and action in the teachings of Shiite Islam.

Method

This article uses a qualitative and descriptive-analytical method, as well as documentary and document research techniques to examine the approach and documents of strategic programs with the content and nature of civilizational theology. These techniques can be defined under the foundations of policy studies. The keywords studied are: "civilization, East, West, religion, spiritual, value, belief, divine, God, Islam, theology, jurisprudence, jurist".

Using the method of documentary research and document study and using the method of total and then purposeful sampling, the author has analyzed 37 strategic documents and analyzed the propositions focused on civilizational theology in them.

Findings

In total, the findings are presented around two axes: 1- Review of experiences in the descriptive layer including the analysis of the propositions of strategic plan documents (the shift from passive secular theology to constructive transcendental theology); 2- Theoretical-epistemological study in the analytical layer. Finally, conclusions have been drawn based on the capacity of the civilizational approach after the Islamic Revolution (study of the periods of governments).

Conclusion

The change in the religious order and foundation of Iranian society following the Islamic Revolution gradually led to the formation of civilizational theology to achieve a new Islamic civilization. Before the revolution, civilizational theology, which was not codified and formulated, was understood as extreme nationalism, archaic, imported, secular, and

Western-oriented. This article aims to analyze the idea of civilizational theology that shows itself in the approach and documents of strategic plans before and after the Islamic Revolution.

Keywords: Civilizational Theology, Documents, Strategy, Iran, Development, Islamic Revolution, Civilization.

مطالعه تطبیقی انگاره الهیات تمدنی در رویکرد و اسناد راهبردی کلان در ایران معاصر

ایمان عرفان‌منش

عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.

i.erfan@isu.ac.ir

id 0000-0002-6566-0988

چکیده

تغییر نظم و بنیان دینی جامعه ایران در پی انقلاب اسلامی به تدریج سبب شکل‌گیری الهیات تمدنی برای نیل به تمدن نوین اسلامی شد. پیش از انقلاب، الهیات تمدنی که مدون و صورت‌بندی شده نبود، به صورت ملی‌گرایی افراطی، باستان‌گرایی، وارداتی، سکولار و غرب‌محور فهم می‌شد. این مقاله مترصد واکاوی انگاره الهیات تمدنی است که در رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی پیش و پس از انقلاب اسلامی خود را نشان می‌دهد. بر این اساس، رویکرد نظری مقاله مستخرج از مبانی بومی و اسلامی است. نویسنده با استفاده از روش پژوهش اسنادی و سندپژوهی و با استفاده از روش نمونه‌گیری تمام‌شماری و سپس هدفمند، به تحلیل ۳۷ سند راهبردی پرداخته است و گزاره‌های معطوف به الهیات تمدنی در آنها را تحلیل کرده است. در مجموع، یافته‌ها حول دو محور ارائه شده‌اند: ۱- بررسی تجربی در لایه توصیفی شامل تحلیل گزاره‌های اسناد برنامه‌های راهبردی (چرخش از الهیات انفعالی سکولار به الهیات متعالی سازنده)؛ ۲- بررسی نظری - معرفتی در لایه تحلیلی. در پایان، نتیجه‌گیری بر اساس ظرفیت رویکرد تمدن‌باورانه پس از انقلاب اسلامی (بررسی ادوار دولت‌ها) انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: الهیات تمدنی، اسناد، راهبرد، ایران، توسعه، انقلاب اسلامی، تمدن.

شاپای الکترونیک: ۲۵۸۸-۶۵۵X / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی فرهنگی

doi 10.22034/scs.2025.513091.1676

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرهای مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه راهبرد اجتماعی فرهنگی نمی‌باشد.

مقدمه و بیان مسئله

مدرنیت از قرن نوزدهم تاکنون در دستور کار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روشنفکران، جنبش‌های اجتماعی و کارگزاران حکومتی در جهان اسلام و منطقه غرب آسیا (اصطلاحاً خاورمیانه) بوده است. جوامع غیرغربی به اشکالی همچون سردرگمی، انکار، پیروی، شیفتگی، رویارویی و بیزاری یا آمیزه‌ای از این‌ها به سرنوشتشان در نسبت با تحولات دنیای نوین واکنش نشان داده‌اند (وحدت، ۱۴۰۲، ص. ۱۱). با تجاوز قدرت‌های استعماری به سرزمین‌های اسلامی، مسلمانان معتقدند که نباید قوانین استعماری و غیردینی جایگزین شریعت شود. از آن زمان به بعد دعوت به پیاده کردن شریعت، برانگیزاننده جنبش‌های احیاگرانه شد. درمقابل احیاگران، روشنفکران بر این باور بودند که شریعت به غیر از حیطه اعمال عبادی، امری از رونق افتاده و منسوخ است که کارایی آن به‌سر آمده و سد راه پیشرفت و توسعه است. این همان نگرشی است که در ترکیه در زمان حکومت آتاتورک (۱۹۸۳-۱۹۲۳) پیاده شد (لگنهاوسن، ۱۴۰۱، صص. ۱۹۰ و ۱۹۱).

در عالم تجدد، اندیشمندان الهیات مسیحی پس از اندکی مقاومت، خود به‌نحو داوطلبانه رأساً به عرفی‌سازی و سکولارسازی دین دامن زدند. در جهان اسلام، نقش انطباق‌سازی و عرفی کردن دین در جهت مصادره هویت و ظرفیت دین به نفع دنیای نوین بیش از پیش توسط روشنفکران سکولار صورت گرفته است (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۶۷۱-۶۷۰). به یک معنا، در ایران با شبه‌روشنفکری مواجه بوده‌ایم؛ زیرا روشنفکری محصول روند بسط عقلانیت اومانیستی نوین است و از این منظر، نظریه‌پردازانده جهان‌نگری عصر روشنگری است؛ اما در ایران، عقلانیت ابزاری مدرن هرگز تحقق تام و تمام نیافته است. شبه‌روشنفکری از آغاز وابسته به استعمار و به‌طور بیمارگونه متولد شد. به عبارت دیگر از لحظه پیدایی، فاقد باطن و پشتوانه عمیق و جدی فلسفی و نیز عقیم و فاقد چشم‌انداز تاریخی بوده است (زرشناس، ۱۳۹۷، ج ۱، صص. ۹۹-۱۰۱).

بنابراین، روشنگری و روشنفکری دو جریان معرفتی بومی برای جامعه معاصر ایران نیستند. روشنگری مقدم بر الزامات و لوازم تمدنی‌ای است که در عرصه‌های صنعتی، اقتصادی یا سیاسی در تمدن غرب پدید آمده است. اگر روشنگری یک جریان معرفتی بود، جامعه ایران با این جریان تنها در آخرین سطح و لایه اجتماعی جهان نوین مواجه شد. تولد روشنگری در جهانی رخ داده بود که تقابل عقل و ایمان

را با غلبه ایمان مسیحی تجربه کرده و رنسانس را در تمنای بازگشت به پیش از دوران مسیحیت پشت‌سر گذارده بود (پارسانیا، ۱۳۹۱، صص. ۳۸ و ۳۹). منورالفکران دوره قاجار متأثر از روشنگری فرانسوی بودند. شکل‌بندی نگرش آنان چندان منبعث از قرآن، شریعت و مهدویت نبود بلکه تحت تأثیر عصر خرد و باورهای رادیکال آن قرار داشت. رواج واژه ملت به‌جای جماعت دینی محصول همین دوره بود (آبراهامیان، ۱۴۰۳، صص. ۷۵ و ۷۶).

پس از منظر تمدنی، دو وجه از مدرنیت قابل تفکیک است: (۱) وجه پوزیتیویستی که بر مقولاتی چون فناوری و دیوان‌سالاری تأکید داشت؛ (۲) وجه فرهنگی که بر جنبه‌های مردم‌سالارانه تمدن نوین تکیه می‌کرد. با آغاز دوره پهلوی، جنبه‌های پوزیتیویستی و ابزاری تمدن نوین بیشتر مورد تأکید قرار گرفت. وجه فرهنگی در تلاش‌های انقلاب مشروطه و حتی تا حدی در گفتمان انقلاب اسلامی مشهود بوده است (وحدت، ۱۴۰۲، صص. ۱۳-۱۹).

در گفتمان روشنفکری جامعه ایران مباحث کلامی و الهیات با تأثیرپذیری از الهیات سکولار غربی در جهت استحاله بعد معنوی و بار قدسی دین سیر کرده و ظرفیت اجتماعی و تمدنی دین را انکار کرده است (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۳۸). با ورود و نفوذ عالم تجدد، پرسش‌ها و تردیدهایی در مشروعیت و معقولیت باورهای اعتقادی جوامع اسلامی در قدرت تمدن‌سازی و نیز بُعد اجتماعی و حکومتی آن ایجاد شد. راهکارهایی که جریان روشنفکری سکولار برای تحقق مدرنیته در ایران ارائه کرده‌اند، ایجاد اصلاحات اساسی در معرفت دینی و آموزه‌های اسلامی بود (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۶۵۷-۶۵۹). پس از انقلاب اسلامی، جریان روشنفکری سکولار با الگوگیری و به‌کارگیری عقلانیت و علم سکولار در صدد انطباق معرفت دینی با علوم نوین برآمدند. در نتیجه، آن دین و الهیاتی که مدعی ورود در سطح تمدن‌سازی و تشکیل جامعه باشد، انکار شد. این جریان از الهیات و کلام جدید با رویکرد نسبتاً اجتماعی با محوریت عقل مدرن (مثلاً رویکرد اعتزالی نوین) دفاع می‌کردند. هم در الهیات چپ‌گرا (مانند بنی صدر و بازرگان) و هم در الهیات راست‌گرا (مانند نهضت آزادی، سروش، شبستری و ملکیان) روش‌شناسی عمدتاً تحلیل‌گرا حاکم است. این جریانات بر این باورند که ورود دین در عرصه مهندسی اجتماعی موجب ایدئولوژیک‌شدن دین و قدسیت‌زدایی از آن خواهد شد. همچنین، اسلام فاقد توانایی لازم برای مقابله با سیطره امواج مدرنیته و سعادت دنیوی نگرسته می‌شود. به‌طور کلی، جریان روشنفکری سکولار به‌لحاظ سیر تاریخی و در روند تحولات فکری خود یک جریان

تقلیدی از آموزه‌ها و انگاره‌های جدید کلامی، سیاسی و فلسفی غرب نوین بوده است (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۶۶۵-۶۶۹).

روشنفکری دینی تجددگرا تلاش می‌کند با رویکرد علم‌گرایی، جامعه‌شناختی یا فلسفه معاصر غرب میان اسلام با مفاهیم و دستاوردهای غربی و مدرنیته آشتی برقرار کند (خسروپناه، ۱۴۰۱، ص. ۳۸)؛ البته در جامعه امروز دنیای اسلام، تدابیر دنیوی و تمدنی همواره مبتنی بر علوم انسانی (مانند علوم اجتماعی) بوده و علوم دینی (به جز فقه) از ورود در صورت‌بندی زندگی اجتماعی و این‌جهانی بر کنار بوده است (بابایی، ۱۳۹۳، ص. ۹۶). اکنون در مقابل توسعه هژمونی و تهاجم مدرنیته، نیازمند آرایش دفاعی در مقیاس تمدنی هستیم (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۲۶ و ۲۷). اگر دین در مقیاس الهیات اجتماعی و تمدنی حضور پیدا نکند، فلسفه‌های مادی و حتی الهیات سکولار ناظر بر شدن (تکامل)، الهیات اسلامی را به انزوا خواهند کشاند (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۹۲ و ۹۳).

در جامعه ایران، دین به‌عنوان یکی از ارکان قائمه در نظام‌سازی اجتماعی نقشی مهم داشته است. سرآغاز عصر طلوع زنجیره انقلاب‌های دینی و رویکردهای معنوی، انقلاب اسلامی ایران بوده است؛ همان‌گونه که رنسانس سلسله‌جنبان انقلاب‌ها و تحولات اومانیستی و مدرنیستی متعدد بود (زرشناس، ۱۳۹۷، ج ۲، ص. ۱۳۵). اکنون یکی از اصلی‌ترین برنامه‌ها و راهبردهای فعلی، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است که برخاسته از الهیات تمدنی انقلاب اسلامی است و به‌رغم همه مواجهات روشنفکرانه مذکور، مسیر خود را (هر چند همراه با فراز و نشیب) دنبال می‌کند. می‌توان ادعا کرد که رشد و توسعه ایران در طول تاریخ و تا به حال به‌طور مستقیم به دولت وابسته بوده است (گروه مهندسی خرد، ۱۴۰۱، ص. ۱۳)؛ بنابراین، رویکرد دولت‌ها عملاً در رویکرد کل جامعه تأثیر و تسری داشته است. حال، مسئله قابل‌بررسی که سر بر می‌آورد این است که با توجه به چرخش دینی در جامعه ایران معاصر (حرکت از دین‌ستیزی نظام طاغوت پهلوی به دین‌گرایی و دین‌مداری انقلاب اسلامی) انگاره الهیات تمدنی در رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی نیز دست‌خوش تغییر شده است. فهم این تغییر از دو جنبه حائز اهمیت است: اولاً، بازنمایی تجربی انگاره‌ها در اسناد و ثانیاً، دلالت‌های بنیادین، معرفتی و نظری برای نگاشت‌های نهادی، توصیه‌های سیاستی و ارزیابی یا نظارت بر روندها در تدوین اسناد چشم‌انداز بر طبق ظرفیت‌ها. در همین راستا، این مقاله تلاش می‌کند تا همراه با رویکردی آسیب‌شناسانه، وضعیت رویکرد تمدنی در ادوار دولت را نیز بررسی کند. لازم به ذکر

است که وجود انگاره هیات تمدنی در دوره پس از انقلاب اسلامی به معنای محقق شدن تمام و کمال آن نیست بلکه سایر شرایط (از جمله همراهی مردم و مسئولان) موجب نزدیکی یا دوری میان اسناد راهبردی و میدان عمل بوده است.

۱. هدف پژوهش

هدف این مقاله بررسی تجربی و تحلیل نظری رویکرد هیات تمدنی در رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی ایران با تأکید بر دوره پهلوی و دوره انقلاب اسلامی ایران است.

۲. سؤال پژوهش

سؤال اصلی مقاله عبارت است از: رویکرد هیات تمدنی در اسناد برنامه‌های راهبردی ایران معاصر چگونه بوده و چه سیر و تحولی را طی کرده است؟

۳. پیشینه پژوهش

پارسانیا (۱۳۹۱)، موضوع انواع و ادوار روشنفکری (با نگاه به روشنفکری حوزوی) را مطرح کرده است. وی از منظر سکولاریسم و پاسکولاریسم اشاره‌هایی را درباره روشنفکری در نسبت با ایران پیش و پس از انقلاب داشته است؛ اما منظر این پژوهش هیات تمدنی نیست.

بابایی (۱۳۹۳)، به طرح کاوش‌های نظری در هیات و تمدن پرداخته است. این کتاب مبانی نظری برای موضوع هیات تمدنی فراهم آورده است؛ اما وارد بحث از این هیات در نسبت با تاریخ ایران در دوره معاصر نشده است.

زرشناس (۱۳۹۷)، به تاریخچه روشنفکری در ایران پرداخته است. توجه به مقوله دین و ظرفیت سنت یکی از محورهایی است که از طریق آن اندیشه روشنفکران به بحث گذاشته شده است. یکی دیگر از تمرکزهای بحث، معطوف به سکولاریسم و گرایشات غیردینی طیف‌ها و نسل‌های مختلف روشنفکری است.

خاکی (۱۴۰۰)، به بسط هیات تمدنی با رویکرد مقایسه‌ای به فلسفه دین معاصر مبادرت کرده است. این اثر به ظرفیت هیات تمدنی در دوره کنونی ایران اسلامی توجه دارد. همچنین در آن، پاره‌ای از بررسی‌ها مربوط به نگرش روشنفکران معاصر انجام شده است.

لگنهاوسن (۱۴۰۱)، جستارهایی در هیات اجتماعی را ارائه کرده است. این اثر به ظرفیت‌های نظری هیات شیعی در سنت فکری و مفهومی مسلمانان توجه کرده است. تأثیر هیات اجتماعی در سازمان دادن به امور اجتماعی از جمله در ساحت

سیاسی بررسی شده است.

وحدت (۱۴۰۲)، مسئله رویارویی فکری ایران با مدرنیت را از دوره قاجار تا دو دهه پیش (دولت اصلاحات) را به بحث گذاشته است. یکی از مواجهات مهم ایرانیان در نسبت با مدرنیته ذهنیت سوژه و کلیت است که در مواردی با مقوله فاصله از سنت و دین ارتباط پیدا می‌کنند.

جمع‌بندی پیشینه: آن‌چه به‌شکل نوآورانه‌ای بر آن تأکید می‌شود بررسی انگاره الهیات تمدنی در رویکرد و اسناد راهبردی ایران در دوره معاصر است. این موضوع در پیشینه پژوهش‌های مرتبط به بحث و تحلیل گذاشته نشده است.

۴. ملاحظه‌های نظری

به اقتضای مسئله مورد بررسی، چهارچوب مفهومی و مبانی نظری در سه بخش مرور شده‌اند و سپس، جمع‌بندی از کاربری نظری ارائه می‌شود.

۴-۱. مفهوم و سنجش تمدن در نسبت با فرهنگ

نخستین استعمال واژه تمدن در سال‌های ۵۷-۱۷۵۶ توسط مارکی دو میرابو در کتاب «دوستدار انسان» انجام شد. میرابو متأثر از مونتسکیو بود. در نظر میرابو، دین محرک اصلی تمدن و زیربنای اصلی جامعه‌پذیری است (Mazlish, 2005, pp. 1-19). به باور میرابو، تمدن با امور زیر مرتبط است: ادب و نزاکت، حُسن سلوک، اصلاح طرز رفتار یا آداب و رسوم و چیزی که به جوامع قالب و بنیان فضیلت را می‌دهد و منبع انسانیت آنهاست (Bierstedt, 1966, pp. 483-490). از نظر آلفرد وبر، تمدن به‌معنای تمام مهارت‌های عملی و فنی از جمله دانش است که برای ضبط و مهار طبیعت طرح‌ریزی شده‌اند. فرهنگ شامل ارزش‌ها، اصول و آرمان‌هاست. براین اساس، تمدن وسیله و فرهنگ هدف است. تمدن در عالم بیرون و فرهنگ در عالم درون است (Bierstedt, 1966, pp. 483-490). از نظر مک‌آیور، تمدن مرتبط با هر چیزی است که خصلت ابزاری دارد؛ یعنی وسیله‌ای است برای امر دیگری. از سوی دیگر، فرهنگ امری غایی و هدفی فی‌نفسه است. فرهنگ قلمرو ارزش‌ها، سبک‌ها، دلبستگی‌های عاطفی و موضوعات فکری است (MacIver & Page, 1949, p. 498).

در نظر اَشپنگلر، مسئله تمدن به‌نحو چشمگیر همان پرسش از تاریخ برتر است و فرهنگ واحد تحلیل فلسفی - تاریخی محسوب می‌شود. در نظر او، هریک از فرهنگ‌ها تمدن خاص خود را دارند و تمدن سرنوشت محتوم فرهنگ است. تمدن‌ها

بیرونی‌ترین و مصنوع‌ترین حالاتی هستند که گونه انسان توسعه یافته قدرت نیل به آنها را دارد. پس، تمدن‌ها نتیجه‌اند (Spengler, 1926, p. 31). در نظر توین‌بی، تمدن مترادف با جامعه است؛ یعنی نوعی گروه‌بندی انسانی. در واقع، تمدن‌ها فقط یک‌گونه از نوع کلی‌تر جامعه هستند. گونه‌ای دیگر نیز هست که همان جوامع ابتدایی است. این جوامع در روند متمدن شدن هستند. در جوامع ابتدایی، تقلید معطوف به نسل قبل و نیاکان در گذشته است و در جوامعی که در روند متمدن شدن هستند، تقلید معطوف به شخصیت‌های خلاق است. از این منظر می‌توان بین دو نوع جامعه ایستا و پویا تمایز قائل شد (Toynbee, 1947, pp. 35-49).

تمدن اغلب به صورت مفهومی هنجاری یا ارزشی ظاهر می‌شود و ندرتاً به صورت یک مفهوم مطلق یا توصیفی صرف. تمدن ارتباطی وثیق با اوضاع و احوال اجتماعی فرهنگی دارد؛ مثلاً اگر ما سواد و قانون را شاخص بدانیم، گمان می‌بریم که خودمان این دو معیار را برآورده می‌کنیم. در نتیجه نوعی وطن‌پرستی و تعصب منافع ملی شکل می‌گیرد (Bierstedt, 1966, pp. 483-490). از نظر بی‌اشتت، یک شاخص تمدن عبارت است از فرهیختگی^۱. بر این اساس، یک جامعه نامتمدن هنر دارد، نه زیبایی‌شناسی، دین دارد نه الهیات، فن دارد نه علم، ابزار دارد نه فناوری، افسانه دارد نه ادبیات، زبان دارد نه الفبا (یا علائم اندیشه‌نگاری)، آداب و رسوم دارد نه قانون، تاریخ دارد نه تاریخ‌نگاری، معرفت دارد نه معرفت‌شناسی و در نهایت، جهان‌بینی دارد نه فلسفه؛ بنابراین، سواد شرط لازم است و فرهیختگی شرط کافی. انسان متمدن درباره معنای جامعه، ساختار و تغییرات آن تأمل می‌کند (Bierstedt, 1966, pp. 483-490).

۲-۴. جامعه، فرهنگ و الهیات تجویزی

واژه theology از ترکیب دو کلمه یونانی theos و logia به معنای گفتار و نظردادن درباره خداست. این شناخت یا با اتکا بر عقل طبیعی انسان (یعنی الهیات عقلی) یا با اتکا به روش وحی (الهیات نقلی) صورت می‌گیرد (هوردن، ۱۳۶۸: ۳۵). در زبان فارسی در ترجمه theology بیشتر از معادل‌هایی همچون کلام، الهیات و یزدان‌شناسی استفاده می‌شود که واژه الهیات از دیگر معادل‌ها مشهورتر است (طباطبایی و مطهری، ۱۳۸۲، ج ۱، صص. ۵۰ و ۵۱).

دانش الهیات برابند حضور تقویمی عقل و وحی و نقطه اتصال آن دو محسوب

می‌شود (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۷۴). به یک معنا، الهیات تلاش و تکاپوی عقلانی در راستای ارائه تفسیر و فهم نظام‌مند از مجموعه احکام توصیفی دین برای انسان‌هایی است که تعلق و ایمان به جریان ولایت خداوند دارند. در اسلام، دانش الهیات عهده‌دار توصیف و تفسیر کل خطابات و متون دینی در سه سطح ارزش‌های اخلاقی، بینش اعتقادی و دانش تکلیفی در مقیاس فردی و اجتماعی است (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۶۶-۶۸).

از نظر دیوید مارتین، الهیات معنایی فراگیر پدید می‌آورد. الهیات مجموعه یا چهارچوبی هنجاری و توصیفی فراهم می‌آورد که اجزای زیر را در کنار یکدیگر جمع می‌کند: رویکردی به موجودیت شخصی و اجتماعی‌مان؛ رابطه‌ای زمان‌مند یا بی‌زمان؛ مکان یا تصویر یا تمرکزی برای هماهنگی و کمال؛ معنایی فراتر از درک‌های آئی ما که به دنیای طبیعی و فرایند تاریخی معنا می‌بخشد (مارتین و دیگران، ۱۳۹۸، صص. ۷۷ و ۷۸). قلمرو فرهنگ برای بحث از مواجهات فکری اهمیت دارد. از نظر برنارد لانرگان، دانش الهیات بین یک چهارچوب فرهنگی، معنا و نقش دین را واسطگی می‌کند (همتی، ۱۳۹۰، صص. ۲۷-۴۲). الهیات در حد وسط بین دین ثابت و فرهنگ متغیر قرار گرفته است (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۶۳).

مباحث هستی‌شناسی دینی، تاریخ‌شناسی دینی، جامعه‌شناسی دینی و انسان‌شناسی دینی در دانش الهیات جریان دارند (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۸۴). عده‌ای در تعریف انسان به جای حیوان ناطق، از حیوان دین‌خو (مثالاً^۱ استفاده می‌کنند، زیرا تأله از ویژگی‌های مهم و اساسی انسان است (مارتین و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۲۷۲). اگر انسان مندرج در کیهان است، پس شناخت انسان مستلزم شناخت کیهان است و انسان ظاهراً به‌نحوی قاعده‌مند رفتار می‌کند. ذهن انسان خود را با تصویری الهیاتی روبه‌رو خواهد یافت که در آن خدا، انسان و جهان نوعی پیوند الهی ناگسستگی را تشکیل می‌دهند. بسته به اینکه چگونه خدا را تصور کنیم، تصاویرمان از انسان و جهان متغیر خواهد بود. این تصاویر به‌شمار زیادی از امکانات الهیاتی مجال ظهور می‌دهند (لی، ۱۴۰۲، صص. ۶-۹).

الهیات دانشی است که هدف آن به‌دست‌دادن معرفت و شناخت درباره خدا و روابط خدا با جهان و انسان است. در بحث از الهیات، نوع توصیفی و نوع تجویزی قابل تفکیک هستند. هدف الهیات توصیفی بیان و توضیح تعالیم دینی است؛ درحالی‌که

هدف هیات تجویزی دفاع از دیدگاهی درباره این تعالیم است. هیات تجویزی خود بر دو قسم دفاعی (استدلالی) و تهاجمی است (لگنهاوسن، ۱۴۰۱، ص. ۶).

ادیان توحیدی برای مردم و اجتماع انسان‌ها آمده‌اند و به‌هیچ‌وجه نمی‌توان مسائل اجتماعی را از این ادیان جدا ساخت (علی‌خانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰). یکی از مؤلفه‌های مهم ایمان در سنت ابراهیمی عمل است. قرآن مجید کراراً تعبیر عمل صالح را در کنار ایمان و از نشانه‌های مؤمنان دانسته است؛ پس، دین صرفاً مجموعه‌ای از آموزه‌ها نیست بلکه شیوه‌ای برای زندگی است. هیات اجتماعی نظریه‌ای فراهم می‌سازد تا مؤمنان برای نفی شرایط اجتماعی سیاسی ناشایست وارد عمل شوند (علی‌خانی، ۱۳۹۷، صص. ۵۳ و ۵۴). هیات اجتماعی مربوط به خدمات اجتماعی دین و مشکل‌گشا از معضلات اجتماعی بوده است. از این‌رو، هیات اجتماعی نوعی نجات اجتماعی در راستای ارزش‌هایی دینی همچون عدالت اجتماعی و نظام اخلاقی است (علی‌خانی، ۱۳۹۷، ص. ۳۹)؛ البته پیمودن راه هیات اجتماعی به‌معنای فروکاستن دین در کارکرد اجتماعی آن و دنبال کردن نگرش کارکردگرایی نیست. هیات اجتماعی بعد شریعت یک دین است. شریعت در ادیانی وجود دارد که به حیات اجتماعی مؤمنان اهمیت می‌دهند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰، صص. ۲۷ و ۴۱ و ۴۲).

در اسلام، هیات اجتماعی به آن بخش از دانش هیات اطلاق می‌شود که به حیات اجتماعی انسان، عوارض، لوازم و تبعات آن حیات (همچون حکومت، دولت، اقتصاد، قضا، تعلیم و تربیت، خانواده، هنر، آیین‌ها و مناسک دینی) می‌پردازد. این هیات اجتماعی متأثر از حدیث اجتماعی، تفسیر اجتماعی، فقه اجتماعی، کلام اجتماعی و اخلاق اجتماعی است (تقی‌زاده، ۱۳۸۷، صص. ۷-۳۶). از آنجاکه متفکران دینی در سراسر تاریخ هیات به مسائلی نظیر حکومت و خانواده و دارایی پرداخته‌اند، می‌توان گفت که هیات اجتماعی همواره شاخه فرعی هیات بوده است. براین اساس، می‌توان همه مکاتب الهیاتی سیاسی را شاخه‌ای از هیات اجتماعی تلقی کرد؛ به‌عنوان مثال، فلسفه سیاسی فارابی بخش مهمی از هیات اجتماعی او را تشکیل می‌دهد (لگنهاوسن، ۱۴۰۱، صص. ۹ و ۱۰).

۴-۳. جامعه‌پردازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی: هیات تمدنی

هیات تمدنی را می‌توان به دو معنا به کار برد: (۱) نگرش الهیاتی به مقولات تمدنی (و تفسیر الهیاتی از آنها)؛ (۲) نگرش تمدنی به مقولات الهیاتی (و بررسی کارکردهای تمدنی موضوعات الهیاتی با استفاده از استنتاج تمدنی از متن دینی). هیات تمدنی

در حل معضلات تمدنی مشارکت می‌کند و به طراحی و مهندسی تمدن می‌پردازد (بابایی، ۱۳۹۳، صص. ۱۲۵ و ۱۲۶).

دامنه موضوعات کلان الهیات تمدنی تابع تفسیر و توصیف ماهیت و قلمرو دین است (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۴۹). بدون دستیابی به معادلات حاکم (طرح خلقت خداوند) امکان تبدیل و تصرف در موضوعات و مناسبات عالم میسر نمی‌شود؛ بنابراین، تفقه دینی و الهیات (به معنای عام) به چگونگی تحقق دین در متن تاریخ و تمدن جوامع کمک می‌کند (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۷۷).

ابعاد و سطوح دین و دین‌داری به‌نحوی با لایه‌ها و تار و پود اجتماعی و فرهنگی تمدن‌های بشری درهم تنیده شده است. در توصیف و تصویر دین از مناسبات حاکم بر هستی، تاریخ، جامعه و انسان نیز نقش تعیین‌کننده دارد. از این‌رو، امروزه دانش الهیات وارد حوزه جدیدی از توصیف و تبیین‌های دینی در حوزه‌هایی از کیهان‌شناسی و جامعه‌شناسی تا تمدن‌سازی شده است. این دانش از رهیافت کلامی جدید بهره می‌گیرد. به عبارت دیگر، نقش و تأثیر الهیات در مهندسی اجتماعی از قسم مباحث الهیات تمدنی و اجتماعی است. از این‌منظر، دین آمده است تا مهندسی تکامل اجتماعی را در جامعه بشری برعهده گیرد (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۳۱-۳۴). واحد مطالعه الهیات تمدنی نظام انسان، جامعه و تاریخ است (خاکی، ۱۴۰۰، ص. ۳۹).

مهم‌ترین الهیاتی که می‌توان آن را با الهیات تمدنی مقایسه کرد، الهیات عملی (معطوف به عمل) است. الهیات عملی اندیشیدن درباره فرهنگ و جامعه به روش الهیاتی با نگرشی انتقادی است. الهیات عملی الهیاتی تغییردهنده است (بابایی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۵). رسالت الهیات تمدنی ایجاد تغییر در عرصه اجتماعی نیز هست (بابایی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۴).

با ارائه خوانشی کاربردی می‌توان گفت که هدایت، هدف‌گذاری و تعیین جهت سیاست‌ها در رشد و تکامل نظامات اجتماعی و تمدنی از سوی الهیات انجام می‌گیرد و در نهادسازی و ساختارسازی جامعه مؤثر خواهد بود (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۸۰-۸۲). موضوع تمدن و جامعه تمدنی امری مدیریت‌پذیر و قابل مهندسی است (خاکی، ۱۴۰۰، صص. ۴۴ و ۴۵). ظرفیت حضور تمدنی یک جامعه و تجسد عینی آن پیش از هر امری تابع ظرفیت نظام ارزشی حاکم است و در درجه دوم این ظرفیت ابزارها و فناوری است که می‌تواند امتداد و بسط ارزش‌ها را موجب شود. به‌همین دلیل، قدرتی که بتواند هم جهت‌گیری‌ها و هم ساختارها را در مقیاس جهانی برای جوامع بشری تولید کند و به‌کار گیرد، می‌تواند برای خود یک مرجعیت تمدنی قائل شود (خاکی،

۱۴۰۰، ص. ۷۱۳).

در مرحله تعیین اهداف و غایات زندگی اجتماعی و صورت‌بندی مناسبات رفتارهای تمدنی با غایات آن، تنها عقل عملی است که می‌توان بدان اهتمام ورزید. عقل عملی مبتنی بر اندیشه دینی است که می‌تواند با نظام تمدنی سکولار چالش کند و راه را برای زندگی دینی هموار سازد. نظام تمدنی سکولار حاصل عقلانیت عملی و تمدنی مبتنی بر نظام فکری سکولار است. عقل تمدنی را می‌توان عقل جمعی دانست که حاضر و شاهد در صحنه زندگی است، معطوف به شرایط زمانی و مکانی است، در گفت‌وگو با آن شرایط تکامل می‌یابد و با رویکردی انتقادی در صدد حل معضلات کلان جامعه انسانی است (بابایی، ۱۳۹۳، صص. ۱۲۱ و ۱۲۲). الهیات تمدنی نه فقط برای ایجاد اعتقاد به تمدن و ضرورت تدبیر تمدنی در جامعه دینی، بلکه برای مشارکت عینی و واقعی الهیات در صورت‌بندی آن تمدن نیز هست. به عبارت دیگر، در صدد آن است که به الهیات خود در واقعیات تمدنی عینیت ببخشد (بابایی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۹).

۴-۴. جمع‌بندی نظری

امر تمدنی امری هنجاری و ارزشی است. نسبت یک جامعه با تمدن می‌تواند به صورت انفعالی یا مقاومتی باشد. بر اساس معیار «فره‌یختگی» (در نظر بی‌اشتت) ممکن است یک جامعه مظاهر تمدنی داشته باشد؛ اما در عمل نامتمدن باشد. اگر بپذیریم که انسان متمدن درباره معنای جامعه، ساختار و تغییرات آن تأمل می‌کند، پس می‌توان جامعه معاصر ایران را بر اساس همین معیار بررسی کرد. با توجه به اینکه جامعه ایران جامعه‌ای دین‌خو بوده است، دین نقش مهمی در ساختن مناسبات اجتماعی و نهادی داشته است. بخشی از الهیات در ظرف فرهنگ و جامعه فعال می‌شود و به نظام‌سازی می‌پردازد. زمینه برآمدن الهیات تمدنی در دوره انقلاب اسلامی به‌طور بالقوه و به صورت تجویزی فراهم شده است که نشان از تأکید بر قرین‌بودن ایمان و عمل در آموزه‌های اسلام شیعی است.

۵. روش پژوهش

این مقاله با استفاده از روش کیفی و با شیوه توصیفی - تحلیلی و همچنین، روش اسنادی و سندپژوهی به بررسی رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی با مضمون و ماهیت الهیات تمدنی پرداخته است. این روش‌ها ذیل بنیان‌های بررسی‌های سیاستی

قابل تعریف هستند. به‌طور کلی، چهار نوع شیوه پرداختن به مسائل اجتماعی عبارت‌اند از: پژوهش بنیادی، پژوهش تکنیکی، تحلیل سیاست و سیاست‌پژوهی (ماژرزاک، ۱۳۹۸، صص. ۱۵ و ۱۶). در گام نخست (به شیوه توصیفی) با استفاده از روش نمونه‌گیری تمام‌شماری، تمامی اسناد قابل دسترس از طریق سامانه قوانین و مقررات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی طبق کلیدواژه‌های مستخرج از مبانی نظری مقاله بررسی و سپس در گام دوم (به شیوه تحلیلی) با روش نمونه‌گیری هدفمند و متمرکز محتواها انتخاب و تحلیل (تحلیل گزاره‌های استنباطی) شدند. کلیدواژه‌های بررسی شده عبارت‌اند از: «تمدن، شرق، غرب، دین، معنوی، ارزش، اعتقاد، الهی، خدا، اسلام، الهیات، فقه، فقیه». در نهایت، یافته در پرتو سیر تاریخی بحث تاکنون تفسیر و ارائه شدند. در این وهله، اسناد مرتبط در دوره پیش از انقلاب ۳ مورد و در دوره پس از انقلاب ۳۴ مورد را شامل می‌شدند. نمودار زمانی و جدول زیر جزئیات بررسی را نشان می‌دهد:

نمودار (۱): سیر زمانی اسناد برنامه‌های راهبردی در بررسی متمرکز مرتبط با رویکرد الهیات تمدنی

بر اساس نمودار فوق، افزایش رویکرد الهیات تمدنی در اسناد راهبردی از ابتدای دهه ۱۴۰۰ آشکار است. یکی از دلایل این افزایش توجه اسناد تأثیرپذیری از بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی (۱۳۹۷) است. لازم به ذکر است تمامی قوانین برنامه عمرانی کشور پیش از انقلاب اسلامی (۵۶-۱۳۲۷) و قوانین برنامه توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۷-۱۳۶۸) بررسی شدند.

جدول (۱): اسناد برنامه‌های راهبردی در مرحله بررسی متمرکز مرتبط با رویکرد الهیات تمدنی

اسناد برنامه‌های راهبردی پیش از انقلاب اسلامی (دوره پهلوی دوم)	
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/95491	قانون مربوط به تأسیس وزارت اطلاعات - ۲۷ اسفند ۱۳۴۳
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97267	برنامه پنجم عمرانی کشور (تجدیدنظرشده) - ۱۳۵۶ - ۱۳۵۲
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97091	قانون تأسیس وزارت اطلاعات و جهان‌گردی - ۳ تیر ۱۳۵۳
اسناد برنامه‌های راهبردی پس از انقلاب اسلامی	
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/99899	اهداف و سیاست‌ها و ضوابط نشر کتاب - ۶ و ۱۳ و ۲۰ اردیبهشت ۱۳۶۷ - شورای عالی انقلاب فرهنگی
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/91755	قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - ۱۱ بهمن ۱۳۶۸
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100133	تأسیس کمیته امور بین‌الملل شورای فرهنگی و اجتماعی زنان - ۲۱ آبان ۱۳۷۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100278	آیین‌نامه نام‌گذاری روزهای خاص - ۳۰ شهریور ۱۳۷۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100630	اهداف و سیاست‌های کلی فرهنگی برنامه سوم توسعه کشور - ۲۵ اسفند ۱۳۷۷
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100703	سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی - ۸ آذر ۱۳۷۹
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94172	قانون اهداف، وظایف و تشکیلات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری - ۱۸ مرداد ۱۳۸۳
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/101232	راهبردها و راهکارهای ارتقای فعالیت‌های سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران - ۱۲ مهر ۱۳۸۴ - شورای عالی انقلاب فرهنگی
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/128252	ماده واحده تشکیل مرکز سامان‌دهی ترجمه و نشر معارف اسلامی و علوم انسانی در خارج از کشور - ۱۹ تیر ۱۳۸۶ - شورای عالی انقلاب فرهنگی
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790605	آیین‌نامه سامان‌دهی منابع آموزشی و تربیتی (مواد و رسانه‌ها) - ۲ شهریور ۱۳۸۹ - شورای عالی آموزش و پرورش

https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790413	مصوبه آیین‌نامه جامع مدیریت دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری - ۱۰ اسفند ۱۳۸۹ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۱
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790196	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰)	۱۲
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/803584	آیین‌نامه شورای تخصصی حوزوی - ۱۷ آبان ۱۳۹۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۳
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/805637	مصوبه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش - ۶ دی ۱۳۹۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۴
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/822955	مصوبه سند راهبردی کشور در امور نخبگان - ۱۱ مهر ۱۳۹۱ - شورای معین شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۵
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/858195	مصوبه سند دانشگاه اسلامی - ۲۵ تیر ۱۳۹۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۶
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1675327	اساس‌نامه اصلاحی بنیاد ایران‌شناسی - ۱۴ شهریور ۱۳۹۶ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۷
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1667733	سند ملی توسعه فناوری‌های فرهنگی و نرم - ۲۶ تیر ۱۳۹۷ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۸
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1678711	مصوبه اصلاح وظایف کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران - ۲۷ مهر ۱۴۰۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۹
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1750306	اساس‌نامه باشگاه دانش‌پژوهان جوان - ۲۴ اسفند ۱۴۰۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۰
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1756067	مصوبات جلسه شورای عالی ترویج و توسعه فرهنگ ایثار و شهادت - ۱۰ مهر ۱۴۰۱	۲۱
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1755953	مصوبه اهم مسائل و راهبردهای فرهنگی جهت تقویت سلامت و آرامش اجتماعی - ۱۷ مهر ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۲
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1755458	مصوبه مبانی، اصول و الزامات پیاده‌سازی برنامه جامع سبک زندگی اسلامی - ایرانی - ۱۰ آبان ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۳
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1755457	اساس‌نامه بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی - ۱۰ آبان ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۴

https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1777350	مصوبه اساس‌نامه اصلاحی جایزه جهانی امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) - ۲۲ فروردین ۱۴۰۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۵
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1778673	مصوبه سند توسعه فرهنگ مهدویت و انتظار - ۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۶
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1781981	اساس‌نامه اصلاح‌شده سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی - ۱۴ مرداد ۱۴۰۲	۲۷
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1808218	سند ملی خواندن و ترویج مطالعه مفید - ۲۴ بهمن ۱۴۰۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۲۸
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809128	قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷)	۲۹
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809895	اساس‌نامه شورای عالی نوجوانان و جوانان - ۸ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۳۰
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1809880	سند ملی سبک پوشش اسلامی ایرانی - ۸ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۳۱
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1810461	اساس‌نامه خانه ملی گفت‌وگوی آزاد - ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۳۲
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1810444	سند ملی شهرسازی و معماری اسلامی ایرانی - ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۳۳
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1811432	سند ملی هوش مصنوعی جمهوری اسلامی ایران - ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	۳۴

۶. یافته‌های پژوهش

با توجه به آنچه در بخش «هدف و پرسش» اشاره شد، اکنون یافته‌ها در دو محور «بررسی تجربی اسناد» و «بررسی‌های اسنادی - تحلیلی» ارائه می‌شوند.

۶-۱. بررسی تجربی در لایه توصیفی: تحلیل گزاره‌های اسناد برنامه‌های راهبردی (چرخش از الهیات انفعالی سکولار به الهیات متعالی سازنده)

تحلیل اسناد برنامه‌های راهبردی پیش از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که محتوای الهیات تمدنی از آغاز دهه ۱۳۴۰ به شکل پُررنگ‌تری وارد اسناد و برنامه‌ها شد. این الهیات عمدتاً مبتنی بر الهیات تمدنی غرب است و محتوایی سکولار دارد. گزاره‌ها

نشان می‌دهد که باور به ایده «پیشرفت و ترقی» که از آرمان‌های قرن ۱۹ در جامعه غرب بوده است، به‌طور آشکار در اسناد راهبردی رخنه کرده و خود را به‌صورت گذار اجتماعی - تمدنی نشان داده است. الهیات دینی به‌عنوان تعلیمات خشک و تعصب‌آمیز یکی از موانع رسیدن به ارزش‌های معنوی دنیای صنعتی تلقی شده است. تأکید بر هویت ملی و ناسیونالیسم یکی از اوصاف برجسته اسناد است. همچنین، تقابل «شاه - توده»^۱ (ذیل فرّ شاهانه ملوکانه و خداگونه) یکی از مضامین قابل توجه است. در مجموع، گزاره‌های مرتبط در جدول زیر قابل‌ملاحظه هستند.

جدول (۲): نمونه تحلیل گزاره‌های اسناد برنامه‌های راهبردی پیش از انقلاب اسلامی با رویکرد الهیات تمدنی

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل‌شده
۱	قانون مربوط به تأسیس وزارت اطلاعات - ۲۷ اسفند ۱۳۴۲	شناساندن تمدن و فرهنگ کشور / هدایت افکار عمومی و ترویج و تحکیم مبانی دینی و معنوی
۲	برنامه پنجم عمرانی کشور (تجدیدنظرشده) ۱۳۵۶-۱۳۵۲	اعلی‌حضرت همایون شاهنشاه آریامهر / جامعه‌ای مرفه‌تر و انسان‌هایی برجسته‌تر / رهنمون شدن با شتابی بیشتر به دوران تمدن بزرگ / در راه آبادانی، رفاه و بهبود سطح زندگی توده‌های مردم / برنامه‌های مترقی علمی، صنعتی و فرهنگی توأم با رفاه عمومی برای راهیابی به دروازه تمدن بزرگ / پی‌ریزی شالوده یک اقتصاد پیشرفته برای گذر به مرحله تمدن بزرگ / حفظ تعادل بین فرهنگ ملی و دیگر فرهنگ‌ها / احتراز از تعلیمات خشک و تعصب‌آمیز به‌عنوان موانعی در برابر نفوذ تمدن فرهنگ و ارزش‌های معنوی دنیای صنعتی / تقویت فرهنگ و ارزش‌های اخلاقی و بسط اندیشه‌ها و انگیزه‌های مناسب زندگی در یک جامعه مترقی / سرچشمه گرفتن هدف، ایمان و اعتقاد به کار از تعالیم و ارزش‌های فرهنگی جامعه / ایجاد تعادل و تطابق بین فرهنگ و ارزش‌های

۱. واژه‌ها نقشی مهم دارند؛ به‌عنوان مثال، می‌توان از یک چرخش واژگانی به‌شرح ذیل یاد کرد که اتصال الهیات و عرصه حاکمیت را به‌خوبی نشان می‌دهد: در اواخر سده نوزدهم، ناصرالدین‌شاه با عناوینی مانند شاهنشاه، پادشاه، خاقان، ظل‌الله حکومت می‌کرد. درباریان او را عدالت‌پرور، فرمان‌فرما، قیّم‌الرعايا و قبله عالم می‌خواندند؛ اما در اواخر سده بیستم، رهبری امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) ملازم با القاب متفاوتی همچون رهبر انقلاب، رهبر مستضعفین و بنیان‌گذار جمهوری اسلامی بود (آبراهامیان، ۱۴۰۳، ص. ۲۱).

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل‌شده
		ملّی و فرهنگ صنعتی
۳	قانون تأسیس وزارت اطلاعات و جهان‌گردی - ۳ تیر ۱۳۵۳	شناساندن بیش‌تر پیشرفت‌ها و تحولات و تمدن کشور به جهانیان / اشاعه و تحکیم مبانی ارزش‌های ملّی

تحلیل اسناد برنامه‌های راهبردی پس از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که نوعی چرخش به سوی الهیات تمدنی بهره‌مند از تراث معرفتی اسلامی و با افق نیل به جامعه مهدوی صورت گرفته است. توجه به تحرک، ظرفیت و قوت فرهنگ و تمدن ایران اسلامی و اشاعه ترویجی و تبلیغی آن در مواجهه با سایر تمدن‌ها و نیز در رابطه با کشورهای اسلامی (مثلاً موضوع تقریب) تصریح شده است. توازنی میان هویت ایرانی و ملّی (و میهن‌دوستی) با هویت اسلامی برقرار شده است و در چندین مورد، به خدمات متقابل اسلام و ایران اشاره شده است.^۱ همچنین، به مسائلی همچون انحصارطلبی، استکبار، استعمار و تهاجم فرهنگی و تمدنی غرب و نیز خودباوری در برابر خودباختگی پرداخته شده است. به گستره‌ای از ابعاد، لوازم، عاملان، اهداف، اقدامات و راهبردهای تمدن‌سازی در شئون و شقوق مختلف مادی و معنوی از جمله سبک زندگی توجه شده است. در سطح حکمرانی، توجه به خلاقیت و مشارکت آحاد اقدار جامعه (از جمله زنان و جوانان)، عقل‌ورزی جمعی، مردم‌سالاری دینی و وحدت ملّی از جمله اقتضات مهم معرفی شده‌اند. لزوم اتخاذ رویکرد انتقادی و مقاومت در مواجهه با مظاهر و افکار تمدن غرب تمهید شده است. عدم تقابل‌سازی میان سنت و دنیای کنونی یکی از ویژگی‌های مهم است. بر راهبردهای معطوف به سطوح خودسازی، جامعه‌پردازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی

۱. از نظر فرهنگ رایجی، دربارهٔ کنش و واکنش ایرانیان با اسلام (تا پیش از انقلاب اسلامی) سه دوره را می‌توان بازشناسی کرد (رجایی، ۱۴۰۲، صص. ۱۴۰-۱۴۵): ۱. اوایل ورود اسلام به ایران تا تأسیس صفویه؛ خصیصه بارز این مرحله تولید فرهنگی است. ایرانیان در چهارچوب حاکمیت سیاسی مسلمانان ماندند و تقریباً فقط ظاهر آمریت خلافت را تأیید کردند. در این دوره، اکثر فقهای شیعه از ایرانیان بودند. ۲. دولت صفویه (۱۵۰۱ میلادی) تا پیش از دوران اخیر: ایرانیان نه تنها در عرصه‌های متعدد اندیشه، علم و فرهنگ، بلکه در حاکمیت و سیاست چهارچوبی استوار به‌وجود آوردند و در قالب آن، جامعه‌ای مستقل ایجاد کردند؛ البته این دوره شاهد افت و خیزهای متفاوت معرفتی و اجتماعی بوده است. ۳. دوران اخیر (۱۳۴۰ شمسی): ایران در واکنش به روند مدرنیته به‌ویژه غالب شدن تجددگرایی و تجددزدگی، به دین پشت کرد. شاه قدرتی خدای‌گونه یافت و ایدئولوژیک شد.

اسلامی توجه شده است. به تمدن‌سازی از ساحت نظریه‌پردازی تا ساحت عمل و اقدام در اسناد عنایت شده است. قرین و همراه بودن مردم و حکومت یکی از ویژگی‌های اسناد راهبردی است که رگه‌هایی از ایده «امام - امت» را در خود دارد. تغییر مبنای حقوق بشری غرب بنیاد به دین‌بنیاد مشهود است (بنگرید به: عرفان‌منش، ۱۳۹۶). به رفتارهای زیستی ایرانیان مسلمان در سه ساحت «رابطه انسان با خود»، «رابطه انسان با خدا» و «رابطه او با مردم» پرداخته شده است. توحیدگرایی، عدالت و امنیت از شاخصه‌های مهم الهیات تمدنی پس از انقلاب اسلامی هستند. در کل، گزاره‌های مرتبط در جدول زیر قابل ملاحظه هستند.

جدول (۳): نمونه تحلیل گزاره‌های اسناد برنامه‌های راهبردی پس از انقلاب

اسلامی با رویکرد الهیات تمدنی

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل شده
۱	اهداف و سیاست‌ها و ضوابط نشر کتاب - ۶ و ۱۳ و ۲۰ اردیبهشت ۱۳۶۷ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	تقویت و توسعه ایران‌گردی و جهان‌گردی در جهت تبادل تجربه و دانش و شناساندن میراث تمدن و فرهنگ اسلامی و ایران / کمک به ارتقای سطح تفاهم و وحدت ملی و اسلامی
۲	قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - ۱۱ بهمن ۱۳۶۸	شایسته چاپ نبودن کتب با محتوای تمسخر و تضعیف غرور ملی و روح وطن‌دوستی و ایجاد روحیه خودباختگی در برابر فرهنگ و تمدن و نظامات استعماری غربی یا شرقی
۳	تأسیس کمیته امور بین‌الملل شورای فرهنگی و اجتماعی زنان - ۲۱ آبان ۱۳۷۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توجه به هدف مبارزه با استعمار فرهنگی غرب و مطالعه تأثیر افکار استعماری و مفسد تمدن غرب در زنان مسلمان و ارائه راه‌های مبارزه با این تأثیر
۴	آیین‌نامه نام‌گذاری روزهای خاص - ۳۰ شهریور ۱۳۷۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توجه به تقویت غرور و حمیت ملی، روح وطن‌دوستی و عدم ایجاد روحیه خودباختگی در برابر فرهنگ و تمدن بیگانگان در نام‌گذاری روزها و هفته‌ها
۵	اهداف و سیاست‌های کلی فرهنگی برنامه سوم توسعه کشور - ۲۵ اسفند ۱۳۷۷	ایجاد زمینه مناسب برای گفت‌وگوی علمی و تعامل فکری در میان صاحب‌نظران ادیان و تمدن‌های مختلف
۶	سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی - ۸ آذر ۱۳۷۹	تهاجم فرهنگی به‌عنوان تلاش برنامه‌ریزی‌شده و سازمان‌یافته تمام یا بخشی از یک یا چند گروه اجتماعی فرهنگی یا ملت یا جامعه یا تمدن و یا دولت، برای

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل‌شده
		تحمیل مبانی و اصول اجتماعی، باورها، ارزش‌ها، اخلاقیات و رفتارهای مورد نظر خویش / گسست فرهنگی توسط خرده‌فرهنگ‌ها به‌عنوان بخشی از مدنیت و تمدن جامعه / تشویق جوانان نسبت به امر اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی / هدایت تلاش‌های جوانان در حوزه فرهنگ و تمدن اسلامی
۷	قانون اهداف، وظایف و تشکیلات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری - ۱۸ مرداد ۱۳۸۳	تعمیق و گسترش علوم، معارف، ارزش‌های انسانی و اسلامی و اعتلای جلوه‌های هنر و زیبایی‌شناسی و میراث علمی تمدن ایرانی و اسلامی
۸	راهبردها و راهکارهای ارتقای فعالیت‌های سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران - ۱۲ مهر ۱۳۸۴ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	مقابله مؤثر و هوشمندانه‌تر با ابعاد گسترده تهاجم فرهنگی / واقع‌نمایی در حجم و ارزش‌های مثبت و منفی دستاوردها و الگوهای فرهنگ و تمدن غربی / تلاش مضاعف برای ترویج علمی و هنرمندانه فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی
۹	ماده واحده تشکیل مرکز ساماندهی ترجمه و نشر معارف اسلامی و علوم انسانی در خارج از کشور - ۱۹ تیر ۱۳۸۶ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	معرفی فرهنگ و تمدن اسلامی / معرفی تشیع متناسب با مخاطبان
۱۰	آیین‌نامه سامان‌دهی منابع آموزشی و تربیتی (مواد و رسانه‌ها) - ۲ شهریور ۱۳۸۹ - شورای عالی آموزش و پرورش	توجه به متون علمی تمدن اسلامی ایرانی
۱۱	مصوبه آیین‌نامه جامع مدیریت دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری - ۱۰ اسفند ۱۳۸۹ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	نیاز به عبور از دوره تثبیت مدیریت و ورود به عرصه رشد جهش سریع علمی برای تحقق تمدن باشکوه اسلامی ایرانی
۱۲	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰)	تقویت روابط حسنه با همسایگان، اعتمادسازی، تنش‌زدایی و همگرایی با کشورهای منطقه و اسلامی به‌ویژه حوزه تمدن ایران اسلامی
۱۳	آیین‌نامه شورای تخصصی حوزوی - ۱۷ آبان ۱۳۹۰	حوزه‌های علمیه به‌عنوان یکی از ارکان اساسی فرهنگ و تمدن اسلامی

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل شده
	شورای عالی انقلاب فرهنگی	
۱۴	مصوبه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش - ۶ دی ۱۳۹۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	زمینه‌سازی برای تکوین تمدن اسلامی ایرانی در راستای تحقق جامعه جهانی عدل مهدوی / تأکید بر مردم‌سالاری دینی، تحکیم وحدت ملی، رعایت حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی، ارتقای آداب و آیین زندگی متعالی / تقویت باور و روحیه مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان برای تحقق تمدن نوین اسلامی
۱۵	مصوبه سند راهبردی کشور در امور نخبگان - ۱۱ مهر ۱۳۹۱ - شورای معین شورای عالی انقلاب فرهنگی	هدف زمینه‌سازی شناخت و همکاری متقابل نخبگان مسلمان در سراسر جهان به‌منظور تحقق بین‌الملل اسلامی و برپایی تمدن نوین اسلامی / افزایش آگاهی از خدمات متقابل اسلام و ایران با تأکید بر جایگاه بی‌بدیل اسلام در شکل‌دهی به هویت ایرانی و ارتقای تمدن ایرانی
۱۶	مصوبه سند دانشگاه اسلامی - ۲۵ تیر ۱۳۹۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	احیای هویت تمدنی و پیشرفت جمهوری اسلامی / در مسیر تعالی / تمدن‌سازی دانشگاه‌ها / تولید دانش و فرهنگ تمدنی با رویکرد اسلامی / تولید دانش تمدنی / احیای هویت تمدن‌ساز اسلامی - ایرانی / روحیه خودباوری و نفی انفعال و خودبستگی در مقابل تمدن غرب / مواجهه انتقادی با دیگر تمدن‌ها / رصد تحولات تمدن غرب و غرب‌شناسی با هدف تعامل انتقادی بر اساس معیارهای عقلانیت اسلامی / تبیین و ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی با رویکرد تمدن‌سازی نوین اسلامی / نگاشت دانشی مبتنی بر اقتضائات آمایش سرزمین و دانش تمدنی
۱۷	اساس‌نامه اصلاحی بنیاد ایران‌شناسی - ۱۴ شهریور ۱۳۹۶ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	بالا بردن سطح آگاهی عامه و خاصه مردم ایران در همه طبقات سنی از پیشینه تاریخی تمدن و فرهنگ ایران / تقویت حس میهن‌دوستی / تحکیم ارکان هویت ملی برای مقاومت روحی و فکری در برابر جلوه‌های گوناگون پنهان و آشکار تهاجم فرهنگی بیگانه
۱۸	سند ملی توسعه فناوری‌های فرهنگی و نرم - ۲۶ تیر ۱۳۹۷ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توانمند در تولید و ارائه محصولات و خدمات منبعث از فرهنگ بومی اسلامی - ایرانی و انقلابی، تعالی‌بخش، تمدن‌ساز، گفتمان‌ساز، برخوردار از مشارکت مردمی / برخوردار از ظرفیت تبدیل ایران به قطب فرهنگی جهان اسلام و منطقه

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل‌شده
۱۹	مصوبه اصلاح وظایف کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران - ۲۷ مهر ۱۴۰۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	برنامه‌ریزی و حمایت از منابع و آثار علمی تمدن اسلام و ایران / برنامه‌ریزی و مشارکت در نظریه‌پردازی و طراحی تمدن نوین اسلامی / بهره‌گیری از سنت‌ها و روش‌های علمی و اخلاقی دانشمندان و هنرمندان مسلمان
۲۰	اساس‌نامه باشگاه دانش‌پژوهان جوان - ۲۴ اسفند ۱۴۰۰ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توجه به هدف شبکه‌سازی و تقویت هویت ملی، اسلامی، ایرانی و انقلابی در میان برترین استعدادهاى نوجوان و جوان کشور به‌منظور استقرار تمدن نوین اسلامی
۲۱	مصوبات جلسه شورای عالی ترویج و توسعه فرهنگ ایثار و شهادت - ۱۰ مهر ۱۴۰۱	توجه به راهبرد تبیین و بسط گفتمان ایثار و شهادت، سبک زندگی و ارزش‌های شهیدان در سه عرصه خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی
۲۲	مصوبه اهم مسائل و راهبردهای فرهنگی جهت تقویت سلامت و آرامش اجتماعی - ۱۷ مهر ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	راهبرد پرهیز از تقابل اسلامیت و ایرانی بودن، رعایت تعادل در بزرگداشت مناسبت‌ها و مراسم دینی و ملی، معرفی تمدن و حکمرانی درخشان چندهزاره ساله ایران، تبیین خدمات متقابل ایران و اسلام
۲۳	مصوبه مبانی، اصول و الزامات پیاده‌سازی برنامه جامع سبک زندگی اسلامی - ایرانی - ۱۰ آبان ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	سبک زندگی به‌عنوان نماد تمدن‌های بشری / دستیابی به مراتب وضع مطلوب برای نیل به تمدن نوین اسلامی و تحقق وضع آرمانی سبک زندگی در عصر ظهور
۲۴	اساس‌نامه بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی - ۱۰ آبان ۱۴۰۱ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	تولید علم، جامعه‌پردازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی اسلامی به‌عنوان یکی از وظایف
۲۵	مصوبه اساس‌نامه اصلاحی جایزه جهانی امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) - ۲۲ فروردین ۱۴۰۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	تبیین و نظریه‌پردازی در جهت هویت اسلامی و انقلابی و گسترش اندیشه تأسیس تمدن نوین اسلامی به‌عنوان یکی از اهداف
۲۶	مصوبه سند توسعه فرهنگ مهدویت و انتظار - ۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۲ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توسعه فرهنگ مهدویت و انتظار راهبری و مدیریت حکومت اسلامی تحت ولایت ولی فقیه با مشارکت آحاد مردم به‌ویژه جوانان و نهادهای مردمی / زمینه‌سازی برای تحقق ولایت عظمای مهدوی / خودسازی، جامعه‌پردازی، نظام‌سازی و ایجاد تمدن نوین اسلامی / با رویکرد

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل شده
		عالمانه، ملی، جهانی، تقریبی / ضعف نگاه جامع و فراگیر در عرصه‌های خودسازی، جامعه‌پردازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی به‌عنوان یکی از مسائل محتمل / تحقق تمدن نوین اسلامی به‌عنوان یکی از وظایف مردم و حکومت
۲۷	اساس‌نامه اصلاح‌شده سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی — ۱۴ مرداد ۱۴۰۲	برنامه‌ریزی فرهنگی و تبلیغی برای ایرانیان و علاقه‌مندان به فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی در خارج از کشور
۲۸	سند ملی خواندن و ترویج مطالعه مفید — ۲۴ بهمن ۱۴۰۲ — شورای عالی انقلاب فرهنگی	مرتبه والای کتاب در دستگاه معارفی اسلام و میراث کهن فرهنگ ایرانی / تجلیات کتاب در سویه‌های تعلیمی و تربیتی، اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، علمی، ادبی، هنری و معرفتی / کتاب به‌عنوان ابزار بنیادین فرهنگ‌ساز و تمدن‌آفرین / سبک زندگی اسلامی ایرانی به-عنوان روش‌ها، سنت‌ها، آداب، عادات، رسوم و رفتارهای زیستی ایرانیان مسلمان را در سه ساحت «رابطه انسان با خود»، «رابطه انسان با خدا» و «رابطه او با مردم» / دستیابی به وضع مطلوب برای نیل به تمدن نوین اسلامی و تحقق وضع آرمانی سبک زندگی در عصر ظهور
۲۹	قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷)	تحقق دانشگاه تمدن‌ساز و حکمت بنیان / تحقق مرجعیت علمی و سرآمدی جهانی
۳۰	اساس‌نامه شورای عالی نوجوانان و جوانان — ۸ خرداد ۱۴۰۳ — شورای عالی انقلاب فرهنگی	تقویت هویت و عرق ملی و تمهید زمینه‌آشنایی نوجوانان و جوانان با حقایق، معارف و تاریخ و تمدن اسلامی ایرانی به‌عنوان یکی از وظایف / فراهم آوردن زمینه‌دآوری صحیح و منطقی نسل نوجوان و جوان نسبت به تمدن و فرهنگ غرب و شناخت روحیه انحصارطلبی و ماهیت استکبار
۳۱	سند ملی سبک پوشش اسلامی ایرانی — ۸ خرداد ۱۴۰۳ — شورای عالی انقلاب فرهنگی	توجه به اقتضای شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی / تطورات و تغییرات ملموس در پوشش و آرایش با ورود فرهنگ مدرن و تمدن غربی به جامعه سنتی ایران در پی انفعال و فقر سبک‌سازی
۳۲	اساس‌نامه خانه ملی گفت‌وگوی آزاد — ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ — شورای عالی انقلاب فرهنگی	نهادینه‌سازی جریان مستمر بازنگری انتقادی و ارتقای کیفیت حکمرانی، مبتنی بر عقل‌ورزی جمعی، اخلاق اسلامی و قوانین کشور / تکمیل نظام‌سازی و تحقق

ردیف	عنوان سند	گزاره‌های تحلیل‌شده
		فزون‌تر حکمرانی اسلامی و مردم‌سالار در پرتو خلاقیت فکری اقشار جامعه / دعوت مستمر به تحرک و تولید فکر و زاد و ولد فرهنگی / آزادی بیان با حمایت حکومت اسلامی به‌عنوان بستری شگفتی‌ساز و تحول‌آفرین در تحقق تمدن‌سازی و جامعه‌پردازی
۳۳	سند ملی شهرسازی و معماری اسلامی ایرانی - ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	شهر اسلامی ایرانی به‌معنای «مکان تحقق تمدن» / منبعث از اصول دین مبین اسلام و مبتنی بر ویژگی‌های بستر طبیعی، فرهنگی و تاریخی ایران
۳۴	سند ملی هوش مصنوعی جمهوری اسلامی ایران - ۲۹ خرداد ۱۴۰۳ - شورای عالی انقلاب فرهنگی	توحیدگرایی و استقرار عدالت و امنیت فراگیر مبتنی بر اندیشه و جهان‌بینی اسلامی از مهم‌ترین شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی / هوش مصنوعی به‌عنوان یک امکان مهم و یک تغییر در زیست‌بوم زندگی بر مبنای حکمرانی اسلامی هوشمند / توسعه آینده‌نگر زیست‌بوم هوش مصنوعی توانمندساز، آگاهی‌بخش، اخلاق‌مدار و تمدن‌آفرین

۲-۶. بررسی نظری - معرفتی در لایه تحلیلی

از نظر کانت و هگل، «ذهنیت» و «کلیت» دو ستون مدرنیته هستند. ذهنیت خصلت ویژه یک کنشگر خودمختار، خودرأی، خودآگاه و خودتعریف‌گر است و کلیت بازشناسی متقابل ذهنیت یکدیگر از سوی اذهان فردی است. در وجه اجتماعی، قاعده کلیت به شکل‌گیری اراده جمعی و جامعه مدنی در مدرنیته می‌انجامد. از نظر هابرماس، ذهنیت مدرن سه عرصه تجربه روزانه از دنیایی را که ما در آن زندگی می‌کنیم را از پایه دینی و متافیزیکی‌شان جدا کرد؛ یعنی عرصه‌های عینی، اجتماعی و ذهنی (وحدت، ۱۴۰۲، صص. ۱۴-۱۶). از نظر هابرماس، معنی مدرنیته به بهترین وجه با واژه سوپژکتیویته بیان می‌شود. سوپژکتیویته اولاً، معنای فاعلیت را القا می‌کند که مراد از آن، بازیگر بودن انسان به‌عنوان خالق و تولیدکننده (نه مخلوق و دریافت‌کننده) است؛ ثانیاً، به معنای موضوعیت است و بر این دلالت دارد که تنها آنچه انسان می‌اندیشد، می‌گوید و عمل می‌کند، اصالت دارد. در نتیجه، جهان و هرچه در آن هست، در اختیار انسان و موضوع مالکیت وی قرار می‌گیرد (Habermas, 1987).

می‌توان مدرنیته را با خودآگاهی خودمختار^۱ همسان گرفت. درون‌ماندگاری مدرنیته انقیاد نسبت به هرچیزی مانند سنت یا وحی از بالا را که می‌کوشد خود را از بیرون به نام معرفت یا ارزش بر آگاهی انسان تحمیل کند، رد می‌کند. در زمینه اخلاقیات، مدرن‌ها اشخاصی خود - قانون‌گذار^۲ و پیرو آن هنجارهای اخلاقی‌اند که خودشان طی فرایند نیل به توافق با دیگران در مورد نیازها، علایق و ارزش‌های مشترک پدید آورده‌اند (دیویس، ۱۳۸۷، صص. ۸۷ و ۸۸). آلن تورن میان عقلانی‌سازی و ذهن‌گرایی در دنیای مدرن تفاوت قائل می‌شود. ذهن‌گرایی به فردگرایی و آزادی انسان فردی مربوط می‌شود، اما عقلانی‌سازی می‌تواند در نوعی عینیت‌گرایی عاری از هر گونه ملاحظه انسانی ظهور کند. مدرنیته ترکیبی از هر دو اینهاست (Touraine, 1995).

در رویه‌ای مشابه از نظر هنریک ون رایت، باید میان امر عقلانی^۳ و امر خردمندانه^۴ تمایز قائل شد. امر عقلانی همواره سخت و امر خردمندانه نرم است. خردمندی مفهومی گسترده‌تر از عقلانی است. توسعه تمدن نوین که متأثر از پیشرفت علم و تکنیک است، جهان بسیار عقلانی ساخته است؛ اما خردمندانه‌بودن آن محل تردید است. عقلانیت در موارد زیادی نتایج ناخردانه به‌بار آورده است (لیدمن، ۱۳۸۷، صص. ۵۵۰ و ۵۵۱). در دوره پهلوی، ایران متأثر از نوعی عقلانی‌سازی ابزاری وارداتی بود که با سنت و دین در ستیز بود.

تضاد با سنت ذاتی مفهوم مدرنیته است. تنها در عصر مدرنیته است که تجدید نظر اساسی در عرف در همه جنبه‌های زندگی انسان صورت می‌گیرد (گیدنز، ۱۴۰۱، صص. ۳۲-۳۴). مدرنیته تغییری بنیادی در فرهنگ انسانی را مشخص می‌سازد که تقریباً می‌توان آن را با واژه‌های کلیدی آزادی، علم، عقلانی شدن و تمایزیابی تعریف کرد. درمقابل، فرهنگ سنتی با واژگانی مانند اقتدار، حقیقت ابدی، عقل و به‌هم‌فشرده‌گی پیوند یافته است. بینش‌های مدرنیته در شکل معوجشان که با پوزیتویسم، نسبی‌گرایی و عقلانیت حسابگر محض معرفی می‌شود، با ایمان دینی ناسازگار است؛ البته آنها در شکل اصیل‌شان ناسازگار نیستند، گرچه پذیرششان تحولی را در فهم مرسوم از دین طلب می‌کند (دیویس، ۱۳۸۷، ص. ۹۶). روشنفکری حاکم بر دوره پهلوی اول و سپس پهلوی دوم نشان‌دهنده تأثیرپذیری آنان از ایدئال تمدن غرب نوین است که نه‌تنها با

1. Autonomous Self-consciousness
2. Self-legislating
3. Rational
4. Reasonable

مظاهر سنت بلکه با باورهای دینی در جدال بودند.

در نگرش انتقادی نورثبورن، تجددگرایی به معنای مفروضات، ارزش‌ها و نگرش‌های رایج جهان‌بینی‌ای تعریف می‌شود که غالب‌ترین عوامل مؤثر عقلانی و اخلاقی دوره اخیر تاریخ اروپا بدان شکل داده است. تجددگرایی شامل مؤلفه‌هایی است، از جمله: ضد سنتی، پیشرفت‌گرایی (تکاملی)، بشرگرا، استدلال‌گرا، ماده‌گرا، تجربی‌مشرب، فردگرا، مساوات‌طلب، آزاداندیش، احساساتی (Northbourne, 1963, p. 13)، باور به انسان‌انگاری، دنیامداری، بی‌توجه به امر قدسی، جهل نسبت به اصول متافیزیکی (Nasr, 1979, pp. 119-131).

مدرنیته فرهنگ و تمدنی است که در عمل با اصالت بخشیدن به زندگی دنیوی و این جهانی، از ابعاد قدسی و متعالی هستی اعراض کرد و همراه با تقدس‌زدایی از عالم، زبان به انکار اصول و بنیان‌های ثابت هستی گشود. بعد هستی‌شناسی مدرنیته را سکولاریسم، بعد انسان‌شناسی‌اش را اومانیزم و بعد معرفت‌شناختی‌اش را روشنگری تشکیل می‌دهند (پارسایا، ۱۳۹۱، صص. ۲۳ و ۲۴).

از نظر گیدنز، هرگاه از مدرنیته سخن می‌گوییم، به دگرگونی‌هایی نهادمند نظر داریم که در غرب ریشه دارند. دو مجموعه سازمانی مشخص در تحول مدرنیته اهمیتی ویژه دارند: دولت ملی و تولید نظام‌مند سرمایه‌داری. هر دو این‌ها در ویژگی‌های تاریخ اروپا ریشه دارند (گیدنز، ۱۴۰۱، ص. ۱۵۰). همچنین، هم‌رسلی دو اهرم فشار ماتریالیسم فرهنگی غرب را بازار و مردم‌سالاری می‌داند (هم‌رسلی، ۱۴۰۰، ص. ۳۸). در دوره پهلوی، رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی نشان‌دهنده پذیرش دو رکن دولت نوین و حرکت در مسیر سرمایه‌داری است؛ البته توجه به کالبد آنها، نه محتوای و اقتضائاتشان.

در توضیح تمدن در دایره‌المعارف بزرگ که خلف صالح دایره‌المعارف روشنگری است، استیلای بشر بر سایر انواع موجودات و طبیعت تأکید شده است؛ همچنین این واقعیت که در اروپا علل تعیین‌کننده فعالیت صنعتی و فکری است. ماکس وبر در روند تحول و توسعه غرب، وجوه اساسی توسعه نوعی «تمدن مدرن» را می‌دید که بنیانش بر اکتشاف «انسان سلسله‌مراتبی»^۱ و «انسان برابر»^۲ است (Tiryakian, 2001, pp. 277-292). تحلیل اسناد راهبردی دوره پهلوی حکایت از آن دارد که قاعده پیشرفت خطی در مسیر تمدن غرب به‌عنوان یک پیش‌فرض اساسی عمل

1. Homo Hierarchicus

2. Homo Equalis

کرده است.

از نظر نوربرت الیاس، مفهوم تمدن مظهر خودآگاهی غرب است و چکیده هر آن چیزی است که جامعه غربی می‌خواهد با آن هویت خاص خود را بسازد و به آن بنازد (Elias, 1978, pp. 3-4). تصور ما از «جهان - وطنی» و مدرنیته بر تلقی ما از تمدن تأثیر می‌گذارد. چندین کارکرد برای مفهوم تمدن وجود داشته است که از آن جمله می‌توان به خودبتربینی استعماری، ارائه قالب تمدنی جهانی و ایجاد سلسله‌مراتب اجتماعی اشاره کرد (Mazlish, 2005, pp. 138-161). باومن به وضع کنونی خوش‌بین نیست. از نظر او، حقیقت یک رابطه فرهنگی (مانند: قدرت، مالکیت یا آزادی) و بخشی از یک سلسله‌مراتب است که مبتنی بر برتری و کمتری است و جنبه‌ای از صورت تفوق‌آمیز تسلط به‌شمار می‌آید. آن بخش از جهان که تمدن مدرن را به‌عنوان اصل ساختاری و ارزش اساسی آن پذیرفته است، می‌خواهد از طریق انحلال دیگری خود و هم‌رنگ‌سازی محصول این انحلال بر بقیه جهان تسلط یابد (Bauman, 1992, p. 232). مروری بر برنامه‌های عمرانی دوران پهلوی نشان‌دهنده نگاشت بنیان‌های عمرانی توسط مستشاران خارجی و غیر بومی دارد (گروه مهندسی خرد، ۱۴۰۱). به یک معنا، می‌توان از «استعمار در سطح اسناد و برنامه‌های راهبردی» سخن گفت.

از نظر برگر، دو سطح از سکولارشدن عبارت‌اند از: در سطح آگاهی یعنی سکولارشدن ذهنی و در سطح اجتماعی - ساختاری یعنی سکولار شدن عینی. یکی از آشکارترین راه‌هایی که در آن، سکولار شدن بر انسان‌های معمولی تأثیر گذاشته است، بحران باورپذیری در دین است. هیچ‌کدام از موضوعات دینی در موقعیتی نیستند که او را به تبعیت وادارند (برگر، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۷). روند سکولار شدن یعنی تغییر جهان‌بینی الهی به جهان‌بینی انسانی (ویور، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۰). جایگاه اصلی سکولار شدن در حوزه اقتصاد بود، به‌ویژه در بخش‌هایی از اقتصاد که با فرایندهای سرمایه‌دارانه و صنعتی شکل گرفت. میان سکولارشدن اقتصادی از یک‌سو و سکولارشدن دولت از سوی دیگر تأخر فرهنگی وجود داشته است. به تدریج، سکولارشدن طی فرایند تقریباً بی‌وقفه انتشار از حوزه اقتصادی به حوزه سیاسی حرکت کرد. در این زمان، مشروعیت‌های دینی دولت یا یکسره برچیده شد یا همچون تزئین‌های بلاغی فاقد واقعیت اجتماعی ادامه یافت. به‌طور کلی در این وهله، دین خود را به‌منزله بلاغت عمومی و فضیلت خصوصی آشکار می‌کند (برگر، ۱۴۰۲، صص. ۱۷۹-۱۸۵). نمونه‌ای از این تزئین‌های بلاغی را می‌توان در قانون مربوط به

تأسیس وزارت اطلاعات (۱۳۴۲) در دوره پهلوی ملاحظه کرد که در جدول بخش قبل گزاره مربوط به آن آورده شده است.

به‌طور کلی، در بیشتر تمدن‌هایی که می‌شناسیم، در بیش‌تر زمان‌ها و مکان‌ها، انسان‌ها وقتی در باب مسائل سیاسی-اجتماعی تأمل کرده‌اند، برای پاسخ به این مسائل به خداوند تمسک جستند. اندیشه‌ورزی آنان شکل الهیات سیاسی به‌خود گرفته است. تبختر فکری یعنی تبختری که ایمان ضمنی به گریزناپذیری سکولارشدن به آن دامن می‌زند و ما را از استمرار الهیات سیاسی و قدرت آشکار آن برای شکل‌بخشیدن به زندگی بشر در هر لحظه غافل کرده است. همچنین، آب به آسیاب این اعتقاد می‌ریزد که سایر تمدن‌ها تقدیری جز پیمودن همین راه ندارند. به بیان تاریخی، غرب متفاوت است؛ نه سایر تمدن‌ها. اصالت فلسفه سیاسی نوین دست شستن از ادعاهایی همچون امور مربوط به وجود خدا و نظایر آن بود. پس شکنندگی غرب نهادی نیست بلکه فکری است (لی، ۱۴۰۲، صص. ۲۳-۲۷). انگاره الهیات تمدنی و الهیات سیاسی پس از انقلاب اسلامی ایران نشان‌دهنده تمرکز و توجه به رویکرد توحیدی است.

از نظر لرد نورثبورن، سنت در معنای درست کلمه رشته‌ای است که تمدن را به وحی می‌پیوندد (Northbourne, 1963, p. 34). همچنین از نظر مارکو پالیس، هر جا یک سنت کامل وجود داشته باشد، لازمه آن وجود چهار چیز است: منبع وحی، جریان تأثیر یا فیض، راه تحقق و تجسم صوری (در قالب تعالیم، هنرها، علوم و غیره)؛ همه آنها در تعیین خصوصیت یک تمدن به‌هنگار دخیل هستند (Pallis, 2008, p. 9). از نظر فریتیوف شوان، جامعه بشری بد آن است که مشخصه متعالی‌اش را کاملاً کنار گذاشته باشد که در این صورت، به انسانیت‌زدایی آن خواهد انجامید (Schuon, 2005, pp. 42-43). براین‌اساس، مرور اسناد راهبردی در دوره انقلاب اسلامی ایران حاکی از آرمان نائل شدن به یک تمدن به‌هنگار است.

برای ابتدای جامعه باید به نظم عالی‌تری از حقیقت متوسل شویم تا به واقعیت تجربی. باید پرسش‌های بنیادی مطرح سازیم: نظم و ترتیب ارزش‌های حاکم بر کنش کدام است؟ فقط از طریق استدلال دینی و فلسفی می‌توان از پس چنین پرسش‌هایی برآمد (دیویس، ۱۳۸۷، ص. ۹۷). علی‌الاصول، پیام وحی یک پراکسیس، حیاتی اخلاقی، شیوه‌ای از بودن و عمل کردن است (دیویس، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷). از نظر تیلور، اگر قائل باشیم که دین مشوقی اصیل، مستقل و تقلیل‌ناپذیر برای فعل انسانی و حیات اجتماعی است و همچنین، گوهر دین منظری تحول‌آفرین است،

دقیقاً لب سکولار شدن افول همین وجه تحول آفرین دین است (Taylor, 2011, p. 228). پس از انقلاب اسلامی، توجه به پراکسیس (نزدیک شدن اندیشه اسلامی با عمل سازنده و تحولی) در اسناد بررسی شده در جدول بخش قبل کاملاً بارز است.

نتیجه گیری

(ظرفیت رویکرد تمدن باورانه پس از انقلاب اسلامی: بررسی ادوار دولت‌ها)
پیش از انقلاب و در دهه‌های ۵۰-۱۳۴۰، نهادهای سیاسی (به‌ویژه شخص شاه) هیچ‌گونه تمایلی به پذیرش الزامات و انضباط حرکت برنامه‌ای در کشور نداشتند و بر اساس امیال و دیدگاه‌های خود حرکت می‌کردند. همین رفتار به اصطلاح شاهانه در برنامه عمرانی پنجم به‌شکلی گسترده‌تر نمود پیدا کرد و زمینه بحران و سقوط حکومت خودکامه شاهنشاهی را فراهم ساخت (گروه مهندسی خرد، ۱۴۰۱، ص. ۲۴۴). در اواخر سال ۱۳۵۰، گزارش مقدماتی از دورنمای وضع اقتصادی، مالی و اجتماعی کشور در دوره برنامه عمرانی پنجم توسط سازمان برنامه تهیه شد. بر طبق این گزارش، پیشرفت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی رشد مّلی هنوز در پس پیشرفت‌های اقتصادی گام بر می‌داشت. این مسئله مانع قابل‌توجهی در راه رشد سریع‌تر مّلی بود. تشدید واپس‌ماندگی اجتماعی و فرهنگی در آغاز دهه ۱۳۵۰ تضادهای موجود را به مرحله انفجار رسانده بود. در این گزارش به هفت انفجار اشاره شده بود: جمعیت، نیروی انسانی، شهری، اداری، توزیعی، مشارکت، نسلی و فرهنگی (گروه مهندسی خرد، ۱۴۰۱، صص. ۳۴۲-۳۴۷).

پس از انقلاب اسلامی، هویت نظام اجتماعی ایران وارد مرحله جدیدی شد و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده هویت بر مدار دین به‌عنوان دال مرکزی (به‌ویژه پیرو رهیافت فقاهتی جامع و پویا) سامانی نو یافتند؛ بدون اینکه سهم و نقش آنها انکار یا دچار تنقیص بشود. پس از انقلاب، می‌توان به دو وجه تحلیلی در تاریخ اجتماعی - سیاسی توجه کرد که هر کدام نیز دو بُعد مهم دارند: (۱) ذهنیت جمعی به‌علاوه کنش مسئولانه و متعهدانه دولت؛ (۲) جامعه مبتنی بر الگوی امام - امت به‌علاوه دولت تمدن‌باور چندوجهی. رفت‌وآمد دولت‌های پسانقلاب را می‌توان از رهگذر این وجوه تحلیل کرد که ذیلاً به آن اشاره می‌شود.

انقلاب اسلامی از سال ۱۳۵۷ تاکنون مقاطع مختلفی را پشت‌سر گذاشته و نیز نقاط عطفی را تجربه کرده است. تموّج ابتلائات داخلی (اعمّ از فتنه‌ها، کارشکنی‌ها و بدعت‌ها) و تخاصمات خارجی (مثل جنگ، ترور و تحریم) از همان آغاز انقلاب ظهور

و بروز داشت؛ به‌گونه‌ای که تثبیت و استقرار آرمان‌ها و اهداف معهود و اعلام‌شده انقلاب را یا به تأخیر می‌انداخت یا موقتاً دچار سکت می‌کرد و در پاره‌ای موارد مسیری انحرافی را تحمیل می‌ساخت؛ به‌عنوان مثال در میان وقایع اوایل انقلاب، می‌توان به قائله دولت موقت یا خدعه بنی‌صدر اشاره کرد که ممکن بود هزینه‌هایی گزاف بر انقلاب تحمیل کند، لکن با تدابیر مقتدرانه و داهیان‌ه امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) آسیب‌ها به حداقل رسید؛ همچنین، تحمیل جنگ هشت‌ساله و رنج و صعوبت سازندگی پس از آن سبب شد تا طعم گفتمان انقلابی چندان به آحاد مردم چشانده نشود و مسیر پیشرفت در شئون متعدد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با سرعتی مطلوب پیش نرود. به‌علاوه، دولت‌ها هرکدام به‌نوبه خود دست‌خوش پاره‌ای مصائب، انحرافات یا اعوجاجات شدند؛ البته این دولت‌ها دستاوردها و نقاط برجسته‌ای نیز داشتند که نمی‌توان آنها را نادیده انگاشت.

به‌طور کلی، در دولت سازندگی (۷۶-۱۳۶۸) گفتمان و منش طبقاتی ذیل رویکرد فن‌سالاری (تکنوکراسی) و در دولت اصلاحات (۸۴-۱۳۷۶) گفتمان لیبرالیسم فرهنگی نوعی فاصله‌گیری‌ها با اهداف انقلاب، آرمان‌های امام راحل و منویات رهبر انقلاب اسلامی را در پی داشت. تقریباً از آغاز جنگ تحمیلی تا سال ۱۳۸۴، ذهنیت جمعی مردم نسبت به اهداف واحد متشکست‌تر شد و کنش دولت‌ها (به‌غیر از دوره ریاست جمهوری آیت‌الله خامنه‌ای) از وجه مسئولانه و متعهدانه فاصله گرفت. همچنین، الگوی امام - امت که از ابتدای انقلاب به‌طور بالقوه شکل گرفته بود، فعلیت و ظرفیت همراه با شدت و ضعف را تجربه کرد و دولت‌ها یا نگاه تمدنی نداشتند یا نگرشی تک‌وجهی و حداقلی نسبت به این مقوله اتخاذ کرده بودند. چند سال نخست از دولت نهم (۸۸-۱۳۸۴) با شعار مهرورزی یکی از دوره‌هایی بود که عموم مردم بازگشت به برخی آرمان‌ها و اهداف انقلاب اسلامی را حس کردند. در سال ۱۳۸۵، رهبر انقلاب اسلامی در یکی از تعابیر، دولت نهم را یکی از محبوب‌ترین دولت‌ها در ایران پس از مشروطه قلمداد کردند. در این مقطع، ذهنیت جمعی به‌علاوه کنش مسئولانه و متعهدانه دولت تقویت شد. پس از بروز فتنه ۱۳۸۸ روند استقرار و ثبات گفتمان انقلابی مجدداً در معرض تغییر و تأخیر قرار گرفت و تا چند سال، مسیر جامعه را متلاطم کرد. بروز برخی انحرافات در دولت دهم (۹۲-۱۳۸۸) سبب شد که همان مسیر امیدبخش تاریک شود؛ بنابراین، شعله‌های جامعه مبتنی بر الگوی امام - امت به‌علاوه دولت تمدن‌باور چندوجهی به محاق رفت و کم‌فروغ شد. درنهایت، مشی دولت موسوم به اعتدال (۱۴۰۰-۱۳۹۲) عمدتاً منبعث از

گفتمانی با تأکید بر دیپلماسی باز و گشوده و با تأکید بر تعامل و سازش با غرب به- جای اتکا به توان داخلی بود. در این دوره، مؤلفه‌های تحلیلی دوگانه مورد بحث تا حدودی شبیه به دوره ۸۴-۱۳۶۸ بود (البته با خوانشی نو).

دولت سیزدهم (با شعار دولت مردمی) مجدداً احیاگر گفتمان اصیل انقلاب اسلامی و مستظهر به بنیادها و اصول آن بود؛ درحالی که برخی از دولت‌های پیشین به‌دنبال درانداختن طرحی نو بودند که بعضاً با مکتب و رهنمودهای امامین انقلاب فاصله‌های آشکاری داشت؛ بنابراین، دولت سیزدهم به‌مثابه یک نقطه عطف در تاریخ انقلاب ظاهر شد که در آن، امیدها به تجلی و تحقق همزمان ذهنیت جمعی به‌علاوه کنش مسئولانه و متعهدانه دولت و نیز جامعه مبتنی بر الگوی امام - امت به‌علاوه دولت تمدن‌باور چندوجهی بالیدن گرفت و زنده شد (البته موانع درونی و بیرونی به‌ویژه فتنه ۱۴۰۱ برخی نگرانی‌ها را ایجاد کرده بود). ولایت‌باوری از خصایص برجسته این دولت محسوب می‌شد که بستری مهم برای هر دو بُعد تحلیلی بحث‌مان است؛ البته مانند سایر دول بعضی مشکلات و ضعف‌ها نیز وجود داشت که با توجه به ناتمام ماندن برخی امور نمی‌توان ارزیابی کامل و وافق به مقصودی انجام داد.

یکی از مشکلات جدی در دو دهه اخیر مسائل و مشکلات اقتصادی برای دولت‌ها بوده است؛ درحالی که بنیه قوی اقتصادی از پیش‌نیازهای جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی است. در مجموع، به‌نظر می‌رسد که انگاره الهیات تمدنی در رویکرد و اسناد برنامه‌های راهبردی موجود است؛ اما ارزیابی وضعیت تحقق آن در میدان عمل نیاز به پژوهشی مستقل دارد. در جدول زیر، بخشی از نتایج و دستاوردهای مقاله به‌طور خلاصه ذکر شده است.

جدول (۴): شرایط و بافت اجتماعی رویکرد الهیات تمدنی در ایران معاصر؛ مؤثر در

برنامه‌های راهبردی

نوع الهیات تمدنی	الهیات تمدنی سکولار غربی	الهیات تمدنی غربی - ایرانی باستانی	الهیات تمدنی اسلامی - ایرانی
دوره زمانی	انتهای قاجار و پهلوی اول و اوایل پهلوی دوم	پهلوی دوم	پس از انقلاب (به‌طور تدریجی و بطئی)
نوع و نگرش به گذشته و آینده	فاقد گذشته بومی / رویکرد آینده‌نگر غربی / دیگرخواسته منفعل و وابسته / اومانستی	غلبه گذشته شاهانه / آینده محافظه‌کارانه / نیمه‌دیگرخواسته وابسته و نیمه‌خودخواسته منفعل / اومانستی	توجه به گذشته ایرانی و اسلامی / چشم‌انداز تمدنی (مهدوی) / خودخواسته فعال و مستقل / توحیدی

<p>ضد امپریالیسم / غرب‌گزینی انتقادی / فقه نظام‌ساز / امام - امت / حرکت به سمت حکمرانی مشارکتی (دولتی، خصوصی و عمومی) و افقی / تکیه بر خدمات متقابل هویت ایرانی و اسلامی و توازن آن دو / تقریب مذاهب / مردم‌سالاری دینی / خودباوری و خوداتکالی / تقسیم کار اجتماعی / ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی / انتخابات / تقویت بنیه دفاعی / توجه به علوم انسانی بومی و تحولی / حقوق بشر دینی / قدرت منطقه‌ای و جهانی / گسترش لوازم و ابعاد مادی و غیرمادی تمدن‌سازی (جامع‌نگری) / تفکیک قوا / عضویت در جریان جهانی غیر متعهدها / گسترش احزاب سیاسی و اتحادیه‌ها و تشکل‌های صنفی / روحیه مقاومت</p>	<p>ملغمه‌ای از نهاد شاهی و سازمان‌های نوین / شاه‌توده / رویکرد سرمایه‌داری / از بالا به پایین و عمودی / رویکرد فرهنگی به مدرنیته / تداوم ملّی‌گرایی / تقابل سنت و مدرنیته / اشراف‌سالاری و دموکراسی فئودال / (فئودالیسم نو) / تعلیم و تربیت فرهنگی / گسترش بوروکراسی / نفوذ فراماسونری / نفوذ و بهاییت / نفوذ روشن‌فکران / سیل مهاجرت به شهر / استعمارپذیری و استکبارپذیری / مرکزیت دولت / نفوذ و وابستگی به مستشاران، برنامه‌ریزان و ناظران خارجی / کم‌مایه بودن بخش خصوصی / غلبه واردات</p>	<p>خواستار نهادها و ساختارهای نوین / ترویج ارزش‌های دولت‌ملت / باور به ایده پیشرفت و ترقی / رویکرد پوزیتیویستی، تکنیکی، بوروکراتیک و سرمایه‌دارانه به مدرنیته / از بالا به پایین و عمودی / حرکت به سمت ملّی‌گرایی / نظامی‌گری و اشراف‌سالاری / تعلیم و تربیت فرهنگی / نفوذ فراماسونری و بهاییت / نفوذ منورالفرکان / استعمارپذیری / مرکزیت دولت / تسلیم شدن در برابر ایده مهندسی اجتماعی (داروینیسم اجتماعی) / نفوذ و وابستگی به مستشاران، برنامه‌ریزان و ناظران خارجی / گرایش به اصلاح دینی^۱</p>	<p>ویژگی‌ها</p>
<p>تهاجم فرهنگی و تمدنی غرب / مسائل اقتصادی و افزایش هزینه‌های زندگی / نوسان در تمدن‌باوری برخی از مسئولان‌مردم (به‌ویژه نسل جدید) / طبقاتی شدن جامعه / دسپایس و تهدیدات برای انسجام و وحدت ملّی / مهاجرت به غرب / لیبرالیسم غربی / وقوع نوسانات در عملیاتی کردن اسناد تمدنی / فشارهای دولت‌های استکباری و فتنه‌های داخلی</p>	<p>نیازمند دولت مردم‌سالار نه نظام استبداد شاهی / ضعف اقتصادی / فقدان ذهنیت جمعی به‌علاوه کنش مسئولانه و متعهدانه دولت / بیگانگی با هویت دینی / سر برآمدن شکاف‌های ارزشی و طبقاتی / از خود بیگانگی و عدم خودباوری / تهدیدات جنگ سرد / فقدان کرامت نزد غربی‌ها / فقدان برنامه ملّی جامع و موزون (دست‌کم تا دهه ۱۳۴۰) / اصلاحات ارضی / فقدان آزادی مردم در تعیین حق سرنوشت سیاسی</p>	<p>نبود زمینه‌های سیاسی و اقتصادی داخلی / شکل‌نگرفتن مفهوم ملت، شهروند و شهر مدرن / نیازمند دولت مردم‌سالار نه نظام استبداد شاهی / ضعف اقتصادی / سرکوب دین و دین‌داری (اسلام) / فقدان امنیت / ذهنیت جمعی به‌علاوه کنش مسئولانه و متعهدانه دولت / چالش دولت با قبائل و زمین- داران / تهدیدات جنگ جهانی / غفلت نسبت به برنامه‌ریزی، طرح و نقشه اقتصادی و اجتماعی (تا ۱۳۱۷)</p>	<p>چالش‌ها</p>

فهرست منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۴۰۳). *تاریخ ایران مدرن*. ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- بابایی، حبیب‌اله (۱۳۹۳). *کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- برگر، پیتر (۱۴۰۲). *سایبان مقدس: عناصر نظریه جامعه‌شناسی دین*. ترجمه ابوالفضل مرشدی، تهران: ثالث.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۱). *انواع و ادوار روشنفکری: با نگاه به روشنفکری حوزوی*. قم: کتاب فردا.
- تقی‌زاده، محمود (۱۳۸۷). *الهیات اجتماعی شیعه. شیعه‌شناسی*، ۶ (۲۲)، ۷-۳۶.
- خاکی، محمدرضا (۱۴۰۰). *درآمدی بر الهیات تمدنی: با رویکرد مقایسه‌ای به فلسفه دین معاصر*. قم: تمدن نوین اسلامی.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۱). *جریان‌شناسی فکری ایران معاصر*. قم: معارف.
- دیویس، چارلز (۱۳۸۷). *دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الهیات اجتماعی*. ترجمه حسن محدثی و حسین باب‌الحوائجی، تهران: یادآوران.
- رجایی، فرهنگ (۱۴۰۲). *مشکله هویت ایرانیان امروز: ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ*. تهران: نی.
- زرشناس، شهریار (۱۳۹۷). *نگاهی کوتاه به تاریخچه روشنفکری در ایران*. جلد ۱، ۲۰۱، تهران: معارف.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۰). *دین، جامعه و عرفی‌شدن*. تهران: مرکز.
- طباطبایی، محمدحسین و مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. تهران: صدرا.
- عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۶). *پیدایش جامعه مدرن و تجدید بنای حقوق بشر: واکاوی منشأ جهان‌بینی و تبارشناسی گفتمان حقوق بشر*. معرفت سیاسی، ۹ (۱)، ۱۰۷-۱۲۴.
- علی‌خانی، اسماعیل (۱۳۹۷). *الهیات اجتماعی مسیحیت*. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- گروه مهندسی خرد (۱۴۰۱). *داستان توسعه در ایران: دفتر نخست*؛ از صدارت امیرکبیر تا پیروزی انقلاب اسلامی. تهران: لوح فکر.

گیدنز، آنتونی (۱۴۰۱). پیامدهای مدرنیت. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: مرکز لگنهاوسن، محمد (۱۴۰۱). جستارهایی در الهیات اجتماعی. ترجمه منصور نصیری، تهران: هرمس.

لیدمن، سون اریک (۱۳۸۷). در سایه آینده: تاریخ اندیشه مدرنیت. ترجمه سعید مقدم، تهران: اختران.

لی لا، مارک (۱۴۰۲). خدای مرده‌زاد: دین، سیاست و غرب مدرن. ترجمه مازیار ابراهیمی، تهران: هرمس.

مارتین، دیوید و دیگران (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی و الهیات: پیوند و تعارض. ترجمه علی مرشدی‌زاده، تهران: ترجمان علوم انسانی.

ماژرزاک، آن (۱۳۹۸). پژوهش و سیاست‌گذاری. ترجمه هوشنگ ناییبی، تهران: نی. وحدت، فرزین (۱۴۰۲). رویارویی فکری ایران با مدرنیت. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.

ویور، مری جو (۱۳۸۱). درآمدی به مسیحیت. ترجمه حسن قنبری، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

همتی، همایون (۱۳۹۳). بررسی ساختار و کارکرد دانش الهیات. معرفت ادیان، ۲(۲)، ۲۷-۴۲.

همرسلی، مارتین (۱۴۰۰). مفهوم فرهنگ: تاریخچه و ارزیابی. ترجمه حجت‌اله خدری و ولی‌اله نصیری، تهران: نقد فرهنگ.

هوردرن، ویلیام (۱۳۶۸). راهنمای الهیات پروتستان. ترجمه طاطه‌وس میکائیلیان، تهران: علمی و فرهنگی.

- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*, London: Routledge.
- Bierstedt, R. (1966). Indices of Civilization. *American Journal of Sociology*, 71(5), 483-490.
- Elias, N. (1978). *The Civilizing Process: The Development of Manners*. NY: Urizen Books.
- Habermas, J. (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity*. Oxford: Polity.
- MacIver R.M & Page, C.H (1949). *Society: A Systematic Analysis*. NY: Holt, Rinehart & Winston.
- Mazlish, B. (2005). *Civilization and Its Contents*. US: Stanford University.
- Nasr, S.H. (1979). Reflections on Islam and Modern Thought. *Islamika*, (2), 119-131.
- Northbourne, L. (1963). *Religion in the Modern World*. London: J.M Dent & Sons.
- Pallis, M. (2008). *The Way and Mountain*, CA: World Wisdom.

- Schuon, F. (2005). *Light on the Ancient World: A New Tradition with Selected Letters*. CA: World Wisdom.
- Spengler, O. (1926). *The Decline of West*. NY: Alfred A. Knopf.
- Taylor, C. (2011). *Dilemmas and Connections: Selected Essays*. Cambridge: Havard University.
- Tiryakian, E.A. (2001). The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization. *International Sociology*, 16(3), 277-292.
- Touraine, A. (1995). *Critique of Modernity*. Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Toynbee, A.J. (1947) *A Study of History*. NY & London: Oxford University.

References

- Abrahamian, Y. (1974). History of Modern Iran, translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Nei. (In Persian)
- Alikhani, E. (2018). Social Theology of Christianity, Tehran: Iranian Institute of Wisdom and Philosophy Research. (In Persian)
- Babaei, H. (1974). Theoretical Explorations in Theology and Civilization, Qom: Islamic Science and Culture Research Institute. (In Persian)
- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*, London: Routledge.
- Berger, P. (1973). *The Sacred Awning: Elements of the Sociological Theory of Religion*, translated by Abolfazl Morshedi, Tehran: Sales. (In Persian)
- Bierstedt, R. (1966). Indices of Civilization. *American Journal of Sociology*, 71(5), 483-490.
- Davis, C. (1387). Religion and the Construction of Society: Essays in Social Theology, translated by Hassan Mohaddisi and Hossein Bab-al-Hawaeji, Tehran: Yadavaran. (In Persian)
- Elias, N. (1978). *The Civilizing Process: The Development of Manners*, NY: Urizen Books.
- Erfanmanesh, I. (2017). The Origin of Modern Society and the Reconstruction of Human Rights: An Analysis of the Origin of Worldview and Genealogy of Human Rights Discourse. *Political Science*, 9(1), 107-124. (In Persian)
- Giddens, A. (2018). *The Consequences of Modernity*, translated by Mohsen Salasi, Tehran: Markaz. (In Persian)
- Habermas, J. (1987). *The Philosophical Discourse of Modernity*: Oxford: Polity.
- Hammersley, M. (1400). *The Concept of Culture: History and Evaluation*, translated by Hojjatollah Khodri and Vali-ollah Nasiri, Tehran: Naqđ Farhang. (In Persian)
- Hemmati, H. (2014). A Study of the Structure and Function of Theological Knowledge. *Marafet Adian*, 2(2), 27-42. (In Persian)
- Hordern, W. (1989). *A Guide to Protestant Theology*, translated by Tatevus Mikaelian, Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian)

- Khaki, M.R (1991). *An Introduction to Civilizational Theology: With a Comparative Approach to Contemporary Philosophy of Religion*, Qom: Modern Islamic Civilization. (In Persian)
- Khosropanah, A. (1401). *The Intellectual Flow of Contemporary Iran*, Qom: Maarif. (In Persian)
- Khrad Engineering Group (2018). *The Story of Development in Iran: The First Office; From the Prime Ministership of Amir Kabir to the Victory of the Islamic Revolution*, Tehran: Loh-e-Fekr. (In Persian)
- Leggenhausen, M. (2018). *Essays in Social Theology*, translated by Mansour Nasiri, Tehran: Hermes. (In Persian)
- Leila, M. (1999). *God Born Again: Religion, Politics, and the Modern West*, translated by Maziar Ebrahimi, Tehran: Hermes. (In Persian)
- Lidman, S. (2008). *In the Shadow of the Future: A History of Modernity Thought*, translated by Saeed Moghadam, Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- MacIver R.M and Page, C.H (1949). *Society: A Systematic Analysis*, NY: Holt, Rinehart & Winston.
- Majerzak, Anne (2019). *Research and Policy-Making*, translated by Houshang Naibi, Tehran: Ney. (In Persian)
- Martin, D. and et al. (2019). *Sociology and Theology: Connection and Conflict*, translated by Ali Morshidizadeh, Tehran: Tarjang Ulum Anani. (In Persian)
- Mazlish, B. (2005). *Civilization and Its Contents*, US: Stanford University.
- Nasr, S.H (1979). *Reflections on Islam and Modern Thought*. *Islamika*, (2), 119-131.
- Northbourne, L. (1963). *Religion in the Modern World*, London: J.M Dent & Sons.
- Pallis, M. (2008). *The Way and Mountain*, CA: World Wisdom.
- Parsania, H. (1972). *Types and Periods of Intellectualism: Looking at Seminary Intellectualism*, Qom: Kitab Farda. (In Persian)
- Rajai, F. (1402). *The Problem of the Identity of Iranians Today: Playing a Role in the Age of One Civilization and Several Cultures*, Tehran: Ney. (In Persian)
- Schuon, F. (2005). *Light on the Ancient World: A New Tradition with Selected Letters*, CA: World Wisdom.
- Shojaei-Zand, A.R (1380). *Religion, Society and Secularization*, Tehran: Markaz. (In Persian)
- Spengler, O. (1926). *The Decline of West*, NY: Alfred A. Knopf.
- Tabatabaei, M.H and Motahari, M. (1382). *Principles of Philosophy and the Method of Realism*, Volume 1, Tehran: Sadra. (In Persian)
- Taghizadeh, M. (1988). *Shiite Social Theology*. *Shiite Studies*, 6(22), 36-7. (In Persian)
- Taylor, C. (2011). *Dilemmas and Connections: Selected Essays*, Cambridge: Havard University.
- Tiryakian, E.A (2001). *The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization*. *International Sociology*, 16(3), 277-292.

- Touraine, A. (1995). *Critique of Modernity*, Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Toynbee, A.J (1947). *A Study of History*, NY & London: Oxford University.
- Vahdat, F. (2019). *Iran's Intellectual Confrontation with Modernity*, translated by Mehdi Haghighat-Khah, Tehran: Qoqnos. (In Persian)
- Weaver, M. (2002). *An Introduction to Christianity*, translated by Hassan Ghanbari, Qom: University of Religions and Denominations. (In Persian)
- Zarshenas, S. (1397). *A Brief Look at the History of Intellectualism in Iran*, Volumes 1 and 2, Tehran: Maarif. (In Persian)